

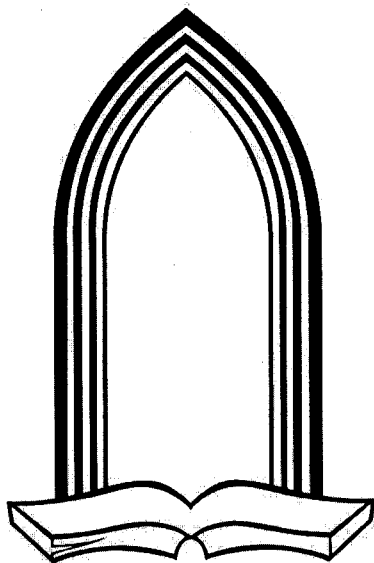
13'2021

Студентські
історичні зошити

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Центр медієвістичних студій

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

30-літтю відновлення Незалежності
України присвячується

13'2021

Івано-Франківськ

*Затверджено до друку
Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Редакційна рада

головний редактор – доктор історичних наук, професор М. М. Волощук (Івано-Франківськ)
відповідальний секретар – аспірант IV курсу О. Н. Кардаш (Івано-Франківськ)

Редакційна колегія

кандидат історичних наук, доцент С. П. Боян-Гладка (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент Л. В. Бурачок (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент Т. В. Галицька-Дідух (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент О. Я. Дрогобицька (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент О. І. Єгрешій (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент А. З. Королько (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук (PhD), ад'юнкт В. М. Нагірний (м. Краків, Польща)
кандидат історичних наук, доцент Л. В. Щербін (м. Івано-Франківськ)
аспірант IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Володимир Сухоручко
(м. Івано-Франківськ)

Філологічне редагування

співробітник Навчально-наукового центру дослідження історії українського національно-визвольного руху імені професора О. Ю. Карпенка Факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Галина Пославська

Адреса редакційної ради

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Тел.: +30342-59-61-03

Студентські історичні зошити 2021. Вип. 13.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням етнології, вітчизняної і всесвітньої історії. Авторський колектив складають студенти українських та іноземних університетів. Видання адресоване широкому колу читачів, зацікавлених історією рідного краю та зарубіжних держав.

**СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХНІЙ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ**

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021
© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2021
© Центр медієвістичних студій, 2021
© Лілея-НВ, 2021

Переднє слово

Дорогий Читачу, не зважаючи на епідеміологічні виклики 2020–2021х рр., котрі завдали неабиякої шкоди усталеному розвитку освіти й науки не тільки в нашій державі, а на загал у цілому світі, студентська спільнота продовжує усіх нас тішити своїми черговими здобутками. Вашій увазі пропонуємо наступний 13-й за ліком номер *«Студентських історичних зошитів»*, на шпальтах якого вміщено різнопланові публікації дев'яти молодих дослідників із Івано-Франківська (Україна), Кракова (Польща) та Сімсбері (Сполучені Штати Америки). Відрадно, що, попри всі труднощі часу (які, ми віримо, відійдуть у небуття), вихід нашого видання приурочено видатній ювілейній даті – фактично відновленню державної незалежності України, зафіксованого відповідним Актом 24 серпня 1991 р.

Мусимо відзначити, що впродовж останніх років, не в останню чергу у зв'язку із реформуванням в Україні системи вищої освіти, інтенсивність та зміст студентської наукової діяльності у галузі історії суттєво «просіли». Це відчувається не тільки з динаміки подання матеріалів до друку, рецензування на предмет потенційного покращення текстів, а й тематичної різноплановості, точніше – її постійного звуження до щораз простішої у виконанні проблематики. Це насторожує, адже стан підтримки органами державної влади наукової сфери в цілому, щоб не сказати інакше, бажає бути кращим. Незрозумілість перспектив у науковій діяльності, звісно, відштовхує «кращих із кращих», котрі після закінчення навчання в університеті могли б гідно себе реалізувати за принципом «сродної праці» та стати інтелектуальним надбанням України у майбутньому, а, натомість, працевлаштовуються у геть інших галузях та сферах.

Наше періодичне видання, утім, залишається і, віримо, надалі залишатиметься майданчиком для охочих спробувати своїх сил у науці молодих людей. Для тематичної зручності, а також слідуючи традиційним до певної міри принципам формування рубрик, цього разу статті 13-го номера *«Студентських історичних зошитів»* стосуються середньовічної проблематики, питань всесвітньої історії та історії України, а також етнології, туризму й освіти Прикарпаття, головню другої половини ХХ – початку ХХ ст.

Насамкінець бажаємо всім нашим авторам міцного здоров'я, сподіваємося на їхній подальший творчий неспокій та продовження наукових студій.

Редколегія

УДК: 94(4+5):903'15:367«09»

Клавдія Єнджеєвська (Краків, Польща)

ВПЛИВ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ НА РАННЮ ІСТОРІЮ РУСІ

Мета підготовки цієї статті передбачала короткий виклад основної інформації про відносини між Хозарським каганатом та Руссю від початку IX до межі XI–XII ст. При вивченні їх головне значення мали історичні джерела – як руські, так і зарубіжні, переважно арабські та візантійські. Ця тема, хоч і зрідка обговорюється дослідниками, проте заслуговує на більшу увагу. Кочові та напівкочові народи, зокрема хозари, зіграли ключову роль у формуванні історії Русі, а відтак глибше розуміння цього питання дозволить краще зрозуміти історію самої Русі.

Ключові слова: Русь, Хозарський каганат, хозари, Повість временних літ.

Вивчаючи історію Русі, неможливо ігнорувати величезну роль, яку відіграли в ній кочові народи, які протягом століть були сусідами володінь родини Рюриковичів. Їхній вплив не обмежився політичними аспектами, а поширився ще й на сфери культури, мови та звичаїв. У наш час кількість досліджень кочових народів Східної Європи, особливо печенігів та половців, зростає. Однак досі немає належних публікацій, особливо в новітній історіографії, на тему хозарів. Важко зрозуміти такий стан справ, особливо, зважаючи на вплив Хозарського каганату на ранню історію Русі. Отже, мета цієї статті – дослідити принаймні на базовому рівні найважливішу інформацію джерел про русько-хозарські відносини в ранньому середньовіччі до межі XI–XII ст.

Невелика кількість досліджень теми хозарів не зумовлена браком матеріалів. Незважаючи на те, що серед джерел хозарського походження існує певний хронологічний розрив, існують тексти візантійського, арабського і, головне, руського походження. Серед останніх провідну роль відіграють літописи. Перш за все йдеться про *Повість временних літ*, яка, завдяки своєму часу написання (початок XII ст.), дає найбільший обсяг інформації про стосунки між Руссю та Хозарським каганатом. Найбільша кількість записів про хозарів пов'язана з подіями IX і X ст., коли двосторонні відносини були найбільш напруженими. Як це часто буває у дослідженнях, присвячених середньовіччю, джерела того періоду не дають відповідей на багато ключових питань, але дозволяють відтворити з більшою чи меншою точністю хід подій.

На початку слід коротко сказати, хто такі хозари і як вони опинилися у Східній Європі. Саме етнічне походження цього народу було донедавна суперечливим питанням. М. Артамонов, наприклад, залишався прихильником їхнього угорського походження, тоді як Д. Данлоп – ургурського. Деякі вчені навіть бачили в них так званих гунів-акацирів, які втекли на схід після битви біля Недао

454 р. У даний час вчені погоджуються, що це народ тюркського походження, про що свідчать численні джерела, серед яких насамперед китайські, візантійські та арабські. Тюркська концепція підтверджується і лінгвістичними студіями. Наприклад, А. Зайончковський звернув увагу на чітко тюркську етимологію самої назви «хозар»¹.

Згадки про хозарів вперше занотовані у вірменських та грузинських джерелах у контексті опису подій II ст. Але, схоже, це авторські анахронізми. Як цілковито окремий народ вони насправді з'являються у джерелах значно пізніше. Перші більш-менш певні згадки походять від арабських авторів, згідно з якими хозари мали воювати на Кавказі проти персидського шаха Кавада I (486–531). Стверджується, що в VI ст. вони займали територію північного Дагестану (Південно-Східний Кавказ), між гирлом Волги і Каспійським морем. М. Артамонов вважав, що на той час вони належали до племінного союзу савірів (саме тому тоді й не фігурували у джерелах під своєю назвою), а потім увійшли до складу Західно-тюркського каганату. І лише після його розпаду в середині VII ст. постав окремий Хозарський каганат².

Починаючи з VI ст., хозари поступово поширювали своє правління на терени між Азовським і Каспійським морями, Волгою, Доном та Кавказом. Хозарський каганат межував з Візантійською імперією, з одного боку, та Перською імперією з іншого, а після її падіння – з Арабським халіфатом. Зважаючи на територіальне зростання держави та її степовий характер, етнічний склад каганату був дуже різноманітним. Самі хозари спочатку населяли переважно північний Дагестан. Із територіальним розширенням у IX ст. вони переселилися в околиці Нижньої Волги, де Ітільська фортеця стала їхнім політичним центром³.

Західний кордон каганату сягав територій, населених фінськими та східнослов'янськими племенами. Ще до появи Київської Русі хозари контактували з окремими племенами, які згодом увійшли до складу держави Рюриковичів. У IX ст. їм вдалося накласти обов'язок платити данину полянам, сівер'янам, радимичам і в'ятичам. Якщо взяти до уваги територію, які ті займали (поляни на Дніпрі, сівер'яни на річках Сейм та Сула, в'ятичі на Оці та радимичі на річці Сож), можна зрозуміти, наскільки глибоко осіли хозари у Східній Європі. Період хозарського правління, хоч і частково був епізодичним, тривав достатньо, щоб залишити свій слід. Т. Левицький (за Г. Вернадським) датував данину, яку хозарам платили в'ятичі, радимичі й сівер'яни, приблизно з 840 р. до щонайменше 964 р. для в'ятичів, 884 р. – для радимичів та сівер'ян і до середини IX ст. для полян. Г. Ловмянський зробив ще більш далекосяжні висновки, стверджуючи, що суверенітет каганату над в'ятичами та сівер'янами міг сягати навіть від VII ст.⁴

Неминучим було зіткнення Хозарського каганату з державою Рюриковичів, яка тоді активно розвивалася. Спочатку вдавалося досить довго уникати відкритого

¹ Dunlop D. M. *The History of the Jewish Khazars*. New-York : Princeton University Press, 1967. P. 34; Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. *Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich ; PAN, 1975. S. 55; Zajązkowski A. *O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach // Myśl Karaimska*. 1945–1946. T. 23. № 1. S. 5; Ejustdem. *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. Kraków : PAU, 1947. S. 23, 26.

² Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. *Op. cit.* S. 394–395; Dunlop D. M. *Op. cit.* P. 27–28.

³ Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. *Op. cit.* S. 397–398; Zajązkowski A. *O kulturze chazarskiej...* S. 6.

⁴ Łowmiański H. *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*. Warszawa : PWN, 1953. S. 164; Lewicki T. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. Wrocław : Zakład imienia Ossolińskich, 1956. T. 1. S. 31–32.

збройного конфлікту і досить гармонійно співіснувати, хоча сьогодні умови, за якими була досягнута така домовленість, якщо вона взагалі була, залишаються незрозумілими. Примітно, що арабський автор Аль-Масуді у своїй праці «Золоті луги» (перша половина X ст.) писав, що «[...] в країні Хозарів біля самих хозар є також слов'яни та русь»⁵. Однак під час правління князя Олега (879–912), а потім Святослава (945–972) руським правителям вдалося значно зменшити хозарський вплив у Східній Європі. Цей процес розтягувався у часі, і ситуація подекуди змінювалася – наприклад, за правління князя Ігоря (912–945) хозарам вдалося на деякий час повернути частину свого колишнього впливу.

Варто звернути увагу на міркування А. Полака. Він наголосив на тому, що річки, які протікали через ліси Східної Європи, продовжували свій шлях через контрольовані хозарами степи. Це мало природний вплив на річкову торгівлю, коли каганат ставав торговим партнером для слов'янських племен. На думку вченого, така економічна залежність впливала на політичну реальність, а данини, які накладали на слов'янські племена, наприклад, полян, були захисними податками, що сприяли вільному розвитку торгівлі⁶.

Хоч князь Олег і проводив активну політику підкорення східнослов'янських племен, у тому числі підконтрольних хозарам, джерела не повідомляють про військову реакцію з їхнього боку. Здається, період правління Олега збігся із внутрішніми проблемами самого каганату. Печеніги, найімовірніше, були відповідальними за рух кочовиків Великого Степу. В результаті ланцюгової реакції та внутрішнього спантеличення, хозари не змогли жодним чином відповісти на дії Олега⁷.

Після смерті Олега настав довгий період, протягом якого руські джерела не згадували хозарів. Наступна нотатка походить з 964 р. (6472 р. за візантійським календарем) і стосується правління Святослава Ігоровича. Згідно з *Повістю временних літ*, князь мав «натрапити» на племя в'ятичів і дізнатися, що вони віддають данину хозарам⁸. Тоді він не вжив жодних заходів, але, на думку А. Полака, це мало пробудити в ньому давнє хозарсько-руське суперництво, яке згасло за правління його батька. Цей дослідник, на основі арабських та візантійських джерел, стверджував, що Ігор мав потрапити в якусь залежність від каганату наприкінці свого правління. Подібної думки був Л. Гумільов, який висунув гіпотезу про те, що загиблий від рук древлян Ігор, збираючи з них данину, мав це робити за наказом хозарів⁹.

Варто навести тут фрагмент про битви Святослава з хозарами 965 р.: «В год 6473 (965). Пошел Святослав на хазар. Услышав же, хазары вышли навстречу во главе со своим князем Каганом и сошлись биться, и в битве одолел Святослав хазар, и столицу их и Белую Вежу взял. И победил ясов и касогов»¹⁰.

Загалом, це єдиний запис у руських джерелах, який повідомляє про відкриту боротьбу Рюриковича з Хозарським каганатом. На підставі вищесказаного уривка, більшість дослідників помилково вважали, що 965 р. Святослав цілковито

⁵ Al-Masudi. *Złote łąki* // Labuda G. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna*. Poznań : Wydwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1999. S. 59–60.

⁶ Polak A. N. *Chazaria. Dzieje królestwa żydowskiego w Europie*. Przemyśl : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2015. S. 119–120.

⁷ Ibidem. S. 249–250; Lewicki T. Op. cit. T. 1. S. 33–34.

⁸ *Повесть временных лет* // Лихачев Д. С. *Великое наследие* (Классические произведения литературы Древней Руси). Москва : Современник, 1980 URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

⁹ Polak A. N. Op. cit. S. 266–268; Gumilow L. *Od Rusi do Rosji*. Warszawa : PIW, 2004. S. 39.

¹⁰ *Повесть временных лет*. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

розгромив і зруйнував державу хозарів. А. Полак переконливо довів, що Хозарський каганат проіснував у зменшеному вигляді до XIII ст.¹¹ Можна повірити *Повісті временних літ* щодо експедиції Святослава до Хозарії. Це підтверджують і арабські джерела, але все ж таки матеріали не свідчать про завершення експедиції з великим успіхом руського князя. Можна зробити висновок, що в період перших боїв Святославові фактично вдалося захопити Білу вежу (зазвичай її ототожнюють з фортецею Саркел на центральному Доні), але врешті-решт хозари відбили атаку й перемогли князя. На той час центром каганату була фортеця Ітіль, тому захоплення Саркела не означало, як припускають руські джерела, абсолютного знищення Хозарської держави. Про невдачу експедиції свідчить не тільки стислість згаданої вище нотатки, а й той факт, що плем'я в'ятичів, підвладне тоді хозарам, було підпорядковане Святославу лише через рік унаслідок проведення окремої експедиції.

Від середини X ст. каганат фактично почав поступово розпадатися, хоча дії Святослава не мали значного впливу на цей процес. Але справжнього удару хозарам завдали печеніги, а за ними – візантійці (за допомогою Русі) і, нарешті, половці. В останній період свого існування Хозарський каганат територіально обмежився незначними землями на Кавказі, де він протримався до монгольської навали XIII ст.¹²

З другої половини X ст. русько-хозарські відносини стали більш мирними, тому хозари зникли з руських джерел на довгий період. Знову вони постали в них уже під час правління Володимира Святославовича як представники юдаїзму. Згідно з історією хрещення Володимира, князь приймав представників різних релігій і слухав їхні пропозиції. Дуже цікавою є стилізована полеміка Володимира з хозарськими посланцями. Вислухавши їх, київський князь мав запитати, де знаходиться їхня країна, на що ті відповіли, наче вони розкидані по цілому світу, що, згідно з переважаючими тоді думками, вважалося відсутністю Божої милості¹³. Літопис тут суперечить сам собі – чітко написано, що єврейські посланці були хозарами, а релігією, яка панувала на той час у каганаті, був юдаїзм. Варто додати, що подібний аргумент фігурує у так званих *Хозарських листах* Хасдая ібн Шапрута до царя хозарів: «Збиті з верхівки, ми пішли у вигнання, і ми не знаємо, що відповісти тим, хто постійно нам говорить: кожна нація має свою країну, і у вас на землі немає нічого, що нагадувало б вам вашу країну»¹⁴. У відповідь той мав попросити Хасдая розповісти іспанським євреям про Хозарський каганат. Як він доводив: «Коли народи все ж говорять, що для Ізраїлю немає місця на Землі, де він був би незалежним і мав королівство, таке послання принесло би велику користь ізраїльтянам: вони освіжилися б у своїх серцях, а уста наповнилися би славою та гордістю в очах тих, хто каже їм: що немає куточка, де вони могли б мати незалежність і царство»¹⁵.

Це визнання хозарів представниками юдаїзму, і в той же час несприйняття їхньої держави як єврейської, очевидно, є вираженням християнської антиєврейської полеміки, що панувала в середні віки. Однак вищезгадана історія показує, що Київська Русь у своїй ранній історії контактувала з єврейською культурою значною мірою саме за посередництва Хозарії. Цікаво і варто згадати, що перші християни на Русі, за правління Ігоря, походили з варягів та власне хозар. Під 945 р. в *Повісті*

¹¹ Polak A. N. Op. cit. S. 269.

¹² Lewicki T. Op. cit. S. 36–37.

¹³ Повесть временных лет. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

¹⁴ Listy chazarские: List Hasdaja ibn Szapruta do króla Chazarów Józefa znany też jako Dokument Schechtera oraz Odpowiedź króla Józefa. Sandomierz : Armoryka, 2011. Переклад А. Беловського на s. 24–25.

¹⁵ Ibidem. S. 26–27.

временних літ згадано копію договору, укладеного між Ігорем та візантійськими імператорами, у якому написано, що коли більша частина Русі давала присягу Перунові та своїй зброї, то деякі з них, уже охрещені, присягнули на вірність церкві Св. Іллі. Це була соборна церква, зведена тому, що «багато було християн варягів і хозарів»¹⁶. У середині X ст. в Києві, під владою правителів династії Рюриковичів, імовірно проживала значна кількість хозарів.

Отже, хозари були не тільки чужинцями, але, схоже, вони безперервно залишалися в більшій чи меншій кількості в самій Русі як її піддані. З XI ст. відносини Русі з каганатом відійшли на другий план і втратили свою інтенсивність. Однак самі хозари не зникли з політичного ландшафту цієї країни. Навіть на початку XII ст. (1106 р.) у руських літописах можна прочитати про присутність хозара або особи хозарського походження при дворі князя Святополка Ізяславовича: «В год 6614 (1106). Воевали половцы около Зареческа, и послал на них Святополк Яня и Ивана Захарьича, козарина, и прогнали половцев, и полон отняли»¹⁷.

Отже, можна побачити, що хозари постійно були присутніми в ранній історії Русі не лише як її сусіди, але також як піддані. До XI ст. вони мешкали у Криму й на території Тмутараканського князівства, потім значна частина їх оселилася на Русі. Коли каганат поступово втрачав своє панування і остаточно обмежився лише Кавказом, деякі його піддані вирішили залишитися у володіннях Рюриковичів. Кочове населення часто проникало в державні структури Русі; хорошим прикладом цього слугують, наприклад, торки, які також іноді займали посади при княжих дворах.

Хоча на багато питань про історію хозарів та їхні контакти з Руссю, мабуть, навряд чи буде знайдено відповіді, ця тема варта подальшого вивчення. Хозари, як і інші кочові та напівкочові народи, залишили вагомий слід в історії не тільки Русі, але й цілої Східної Європи. Поглиблене розуміння цього впливу та русько-хозарських відносин також дозволяє глибше зрозуміти історію самої Русі.

The following paper covers essential information regarding relations between the Khazar Khaganate and Rus' from the 9th century up to turn of the 12th century. Scrutiny of historical records, both Rus'ian and foreign (mainly Arabic and Byzantine), is pivotal to investigate the subject of study. This topic, although rarely investigated by the scholars, should be a topic of more papers, as its coverage is inadequate. Nomad, as well as semi-nomad tribes like Khazars played a key role in the history of Rus'. Further investigation of the topic allows for better understanding of history of Rus' itself.

Key words: *Rus', Khazar Khaganate, Khazars, Tale of Bygone Years, Rus'ian Primary Chronicle.*

¹⁶ Повесть временных лет. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

¹⁷ Там же.

Богдан Гебура (Івано-Франківськ, Україна)

ПОЛОВЦІ (НАРОДИ ГОГА І МАГОГА) В ЕСХАТОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ НА РУСІ ХІ–ХІІ ст.

Стаття присвячена поясненню русько-половецьких відносин на тлі есхатологічних уявлень, що побутували на Русі в окреслений період, а також генеалогічному підтвердженню того, що половці, біблійним прототипом яких виступають сини Ізмаїла, є карою Господньою для християнського світу й передвісниками майбутнього кінця світу.

Ключові слова: половці, Гог і Магог, кінець світу, генеалогія, нечисті люди.

Русько-половецькі відносини, що висвітлені на сторінках переважно літописних текстів і зрідка – в джерелах іншого походження, часто мали подвійне трактування з погляду літописця. Лейтмотивом чималої кількості повідомлень про номадів було ототожнення їх із «безбожними ізмаїльтянами», які плондрували Руську землю. Підґрунтя такого ставлення варто шукати у світогляді тогочасного суспільства, ідейних основах життя тієї епохи. Відтак, **актуальність** даної публікації обумовлена практичною відсутністю дочасних студій обраної теми, а **метою** написання статті ставимо окреслення системи есхатологічних уявлень на Русі у контексті постійних половецької загрози й сусідства, починаючи від середини ХІ ст.

Зважаючи на тісний зв'язок духовного у світському житті пересічного мешканця Русі, його відданість і вірність Богові, не дивним виглядає факт, що основним дороговказом у житті людини доби Середньовіччя тривалий час у цілому залишалися лише тексти Святого Письма, пов'язані з ним джерела, як-от житія та одкровення святих, сповнені нерідко есхатологічних передбачень та очікувань. Коментувати окреслені твори для широкого загалу могла лише невелика група осіб відповідної освіти.

На Русі означені практики не були рідкісними. Очікування другого пришестя Христа, до якого гідно мав підготуватися кожен християнин, залишалися чи не ключовою висхідною точкою повсякденного життя. Нерідко такі очікування пов'язувалися із конкретними народами, головно номадами. Добре відомо, що вжита в літописі текстологічна формула «половці – сини Ізмаїлові» вперше з'явилася на сторінках *Повісті временних літ* 6601 р. і пізніше простежується регулярно, аж до появи монголів. Зокрема, у *Іпатіївському списку* вона добре відома під 6604 6686, 6691, 6704, 6709 роками¹.

Але чому саме половців вважали нащадками біблійного Ізмаїла? На нашу думку, дана конструкція була обрана літописцем саме для підсилення есхатологічних настроїв, домінантних у руському суспільстві протягом тривалого періоду. Автори текстів, демонструючи і власну інтелектуальну підготовку, ерудицію, неодноразово зверталися до біблійних сцен та пророцтв, чим проводили паралелі до історії Русі, порівнюючи її зі старозавітним Ізраїлем, а русинів – з «богообраним народом»².

¹ Лаушкин А. В. Наследники праотца Измаила и библейская мозаика в летописных известиях о половцах // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2013. Декабрь. № 4 (54). С. 78.

² Там же. С. 76–78.

Пояснення даної формули варто шукати саме у фрагменті літописної статті уміщеної під 1096 р. (або 6604 р. за візантійським літочисленням). Окреслений пасаж є тією відправною точкою, звідки почав формуватися образ половців як нащадків Ізмаїла. Під цим роком літописець описав їхній напад на Печерський монастир та пояснив, чому так сталося: «безбожнии сн̄ве Измаилеви пущени на казнь хрестьяномъ»³. Як стверджує О. Гіппіус, описану подію можна розділити на три фрагменти: А) опис нападу на Печерський монастир; Б) етно-генеалогічне пояснення походження половців; В) бесіду літописця з Гурятою Роговичем⁴.

Згаданий пасаж є доволі дискусійним як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Полеміка стосується часу написання самих фрагментів джерела, що відповідно тягне за собою проблему встановлення авторства (чи, правильніше, авторів). Це спричинило ще один важливий момент їхнього сприйняття: в одних випадках половців вважали нечистим народом, в інших їх вважали передвісниками виходу «на світ» нечистих людей. О. Гіппіус у своєму текстологічному аналізі даної літописної статті пише, що у фрагментах Б і В «ізмаїльтяни не ототожнюються із нечистими народами, а протиставляються їм»⁵. Ще століття тому О. Шахматов, наводячи аргументи на користь спочатку другої, а згодом і третьої редакції *Повісті временних літ* помилково ототожнював «ізмаїльтян» із нечистими народами. Це ж зробили й кілька інших вчених, зокрема І. Данилевський⁶. В. Мільков натомість стверджує, що порівняння половців із заклепаними народами – радше домисел літописця, а основний посил – «ізмаїльтяни несуть покарання морально занепалому народові, хоча час Гога і Магога ще не прийшов»⁷.

Отож, літописець пояснював походження «торкменів, печенігів, торків і половців», що вийдуть із «пустелі між сходом і північчю» і які походять від Ізмаїла, сина Авраама та рабині його дружини – Агарі. Ці вісім колін, згідно з «*Одкровенням*» Мефодія Патарського, колись втекли в пустелю і змогли вберегтися від меча Гедеона⁸. Саме «*Одкровення*» фактично лягло в основу написання даного літописного епізоду.

Також присутня інша версія літописця, що пояснює генеалогію згаданих чотирьох племен: «Вони сини Амманові»⁹. Наратор заперечує цю «не Ізмаїлітську» генеалогію і пояснює своєму уявному опоненту, що від Аммана і Моава походять саме хваліси і болгари, після чого знову повертається до генеалогії половців¹⁰. Д. Добровольський зауважив, що екскурс даної статті був більшою мірою генеалогічною класифікацією кочових племен, аніж відзначення негативної ролі степовиків. Він констатує, що для половців у біблійній генеалогії було тільки два «слоти» – ізмаїлятини або аммонітяни, причому вчинок синів Аммона вважався

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей / с предисловием Б. М. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 87.

⁴ Гиппус А. А. Гурята Рогович и его роль в русской эсхатологии (к интерпретации летописной статьи 6604 г.) / Академик А. А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие. Сборник статей к 150-летию со дня рождения ученого / отв. ред. О. Н. Крылова, М. Н. Приемышева. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2015. С. 251–252.

⁵ Там же. С. 257.

⁶ Данилевский И. Н. «Сии 4 лѣта»: когда они наступили? // Ruthenica. 2010. № 9. С. 7–17.

⁷ Мильков В. В. Осмысление истории в Древней Руси. Москва : ИФ РАН, 1997. С. 8–9.

⁸ Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 143.

⁹ Там же.

¹⁰ Карпов О. Ю. Исследования по истории домонгольской Руси. Москва : Квадрига, 2014. С. 218–219.

гіршим (Аммон, фактично, дитина інцесту), ніж синів Ізмаїла, родовим проступком яких є присвоєння чужого імені – «ми Сарині єсмо»¹¹.

А. Лаушкін у своїй праці¹² виокремив три семантичні шари в образах «половців-ізмаїльтян», що були пов'язані: 1) із біблійними номадами; 2) із сучасними для літописця кочовиками; 3) з есхатологічними народами, що прийдуть перед кінцем світу.

Отже, виглядає так, що половці – це перші передвісники майбутнього кінця світу, адже після їхнього приходу «[...] вийдуть заклепані в горі Олександром Македонським нечисті люди»¹³. Питання, хто такі нечисті люди і чому їх ув'язнено слід шукати в наступних двох фрагментах даного джерела, де розміщено бесіду з Гурятою Роговичем, отрок якого розповідав, що в горах є «дивне диво» – небачений раніше народ через невелике віконце в горах просить металу і дає взамін хутро. Літописець, опираючись на «Одкровення» Мефодія Патарського, проводить аналогію, що оте дивне диво в горах, що бачив отрок Гуряти, – це і є заклепані люди. Якщо ж звернутися до першоджерела, то можна знайти пояснення, хто оті нечисті люди. Це Гог і Магог, які появляться незадовго до другого пришествя Христа¹⁴.

О. Карпов стверджує, що уявлення про них, локалізацію їхнього місця перебування було популярним не тільки в християнській традиції, а й в ісламській. Дослідник наводить розповідь арабського мандрівника X ст. Ахмеда Ібн Фадлана, який побував у Волзькій Болгарії в 921–922 рр. Він чув від місцевих розповідь про те, що у північних горах живуть народи Яджудж і Маджудж (Гог і Магог), відділені від світу Стіною, а туди їх вигнав Зу-у-Карнайн (Александр Македонський)¹⁵.

Але під тавро біблійних передвісників кінця світу потрапляли різні народи. Для прикладу, юдейський історик I ст. н. е. Йосиф Флавій із Гогом і Магогом отожднював скіфів¹⁶. Як стверджував О. Карпов, ці народи середньовічні географи розташовували на крайній півночі й північному сході відомого їм заселеного світу. При цьому нові країни, які входили в культурну традицію (християнську чи ісламську), посували цю «північну лінію» далі за межі своєї держави і ставали потенційними вартовими світу від Гога і Магога¹⁷.

Цікавим є і той факт, що у пророцтві Мефодія Патарського говорилося, наче спадкоємці Агари повинні з'явитися в останню тисячу років із семи тисячоліть світової історії. Певний вплив справляла «кругла дата»: настання нової сотні сьомого тисячоліття. І оскільки дане джерело записане 1096 р., або ж 6604 р. за візантійським літочисленням, – саме тоді припадає кіріопасха (коли Великдень співпадає з Благовіщенням). Початок нового століття було відзначено новою зловісною подією – нашестям сарани. Цікаво, що всі зафіксовані літописцем навали сарани (6601, 6603, 6611 рр.) на землі Русі припадали на роки, відмічені важкими і переважно програшними зіткненнями з половцями. У пророцтві Мефодія Патарського образ сарани отожднюється з ізмаїльтянами: «[...] и будут Измаиловичи яко прутове [саранча. – Б. Г.] мнози».

¹¹ Добровольский Д. А. Восприятие половцев в летописании XI–XIII вв. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Москва, 2012. Вып. 39. С. 289.

¹² Лаушкин А. В. Наследники праотца Измаила и библейская мозаика в летописных известиях о половцах // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2013. Декабрь. № 4 (54).

¹³ Літопис Руський. С. 144.

¹⁴ Одкровення Мефодія Патарського. URL : <https://facetia.ru/node/2860>

¹⁵ Карпов О. Ю. Указ. соч. С. 228–230.

¹⁶ Йосиф Флавій, Юдейські старожитності. Кн. 1. Гл. 6:1. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/iudeiskie_drevnosti/1_1#note57

¹⁷ Карпов О. Ю. Указ. соч. С. 238–239.

І. Ніколаєва висловила гіпотезу, що на апокрифічну асоціацію «ізмаїльтяни – сарана» вплинув образ сарани з «Одкровення» Іоанна Богослова – п'ятого із семи Божих покарань напередодні другого пришествя Господа (Откр 9:1–11)¹⁸.

Ще один важливий момент, на який варто звернути увагу, – смислове навантаження самого джерела. Гурята розповідає, що «дивне диво» відбувається вже третій рік, а з моменту, коли автор чув про це явище, минуло чотири роки. В сумі ми отримуємо число сім – ще один доказ апеляції до «семирічності» світу. Відтак не випадково О. Карпов наголошував, що «торжество ізмаїльтян, їхня поразка з “грецьким царем” і влада над світом Гога і Магога, правління Антихриста, який прийде після них, буде кратним числом сім років або рівно сім років»¹⁹.

Образ кочовиків-ізмаїльтян із руського літописання, порівняння половців із сараною мали своєрідний вплив на польські середньовічні хроніки. Як відзначає українська дослідниця І. Тимар, для літописів була характерною велика кількість епітетів стосовно половців та розлогі роздуми про їхнє нашестя, прагнення до пояснення. Польські ж хроністи запозичили факти про події та бачення «половецького варварства» – «одного з двох нещасть руської землі, нарівні зі сараною»²⁰

Отже, місце і роль половців у руській есхатологічній традиції упродовж тривалого часу посідало панівне місце, незважаючи водночас на чималу кількість укладених шлюбів між елітами обох земель²¹. Відповідний церковний вишкіл автора літописання, його глибокі інтелектуальні знання змушували постійно шукати у «знаках часу» символи, що передували другому пришествю Ісуса Христа. Свої спостереження водночас із запозиченнями з інших текстів відповідної тематики – сповнені переапокаліптичними мотивами – літописці викладали у авторському наративі, добре відомому серед духівництва Русі та у середовищі знаті. Автор, зважаючи на тогочасні події і будучи добре обізнаним зі Святими Письмом, постійно проводив генеалогічну паралель «половці – ізраїльтяни», зважаючи саме їх чи не першими для свого світу передвісниками його кінця, механізм якого вже вважався запущеним.

The article dedicated to the explanation of Rus'ian-Cumanian relations on the background of the conceptions of eschatology that existed in Rus' in an outlined period, and also genealogical confirmation that Cumans, the Biblical prototype of them are Izmail's sons, is punishment of Lord for the christian world, and are the precursors of the future doomsday.

Ключові слова: Cumans (Polovtsi), Gog and Magog, day of atonement, genealogy, unclean people.

¹⁸ Николаева И. В. Семантика «этнических» указаний «Повести временных лет»: образ «чужого». URL : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/9/Nikolaeva/>

¹⁹ Карпов О. Ю. Указ. соч. С. 264–265.

²⁰ Тимар И. Образ половцев в Ипатьевском летописном своде и польских средневековых хрониках // Colloquia Russica / ed. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin. Krakov ; Bratislava : Uniwersytet Jagiełłoński, 2015. Series I. V. 5 : Rus' a stredná Európa v 11. až 14. storočí. Publikácia z piatej medzinárodnej konferencie, Spišská kapitula, Slovensko 16.–18. Október, 2014. С. 110.

²¹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики. Москва : Полимеда, 2013. С. 90.

СПОРІНКИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(410)«1952/...»

Марія Демків (Івано-Франківськ, Україна)

УСПАДКУВАННЯ БРИТАНСЬКОГО ПРЕСТОЛУ ТА КОРОНАЦІЯ ЄЛИЗАВЕТИ ІІ

У статті охарактеризовано основні чинники, що впливали на становлення Єлизавети ІІ як лідерки однієї з наймогутніших монархій світу, крізь призму родинного походження, громадського оточення, здобутих освіти та виховання. Проаналізовано історію успадкування принцесою Йоркською британського престолу. Основний акцент – на специфіці та умовах коронації Єлизавети Віндзор.

Ключові слова: Єлизавета ІІ, Велика Британія, королева, Віндзор, Георг VI, Вінстон Черчіль, коронація, єлизаветський вік, Вестмінстерське абатство.

Велика Британія – одна з небагатьох конституційних монархій, що досі зберігається в Європі. Не дивлячись на нечисленні спроби реформування, інститут монархії залишається одним з головних символів стабільності і має широку підтримку населення. Велика популярність – у королеви Єлизавети ІІ зі своїм рідкісним умінням встановлювати особисті контакти з державними діячами різної партійної орієнтації, політичною далекоглядністю, здатністю адаптуватися до змін в обстановці. Не зважаючи на конституційні обмеження реальної участі монарха в державних справах, авторитет залишається високим. Це зумовлено тим, що, будучи главою Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, англійська королева є також главою Співдружності націй, верховним правителем Англійської церкви і верховним головнокомандувачем британськими збройними силами. Крім того вона – законний власник земель усіх держав і територій, які визнають її своїм сувереном. Єлизавета ІІ була коронована у 25 років, і їй судилося стати найтривалішим за часом правління монархом сучасності. 2022-го року виповниться 70 років від дня коронації її величності та початку правління Великою Британією.

Мало хто міг уявити зміни та виклики, які мали випасти на її долю, але ніхто не сумнівався в тому, що королева зустріне їх гідно. Сара Бредфорд описала це у своїй біографії королеви, сказавши, що Єлизавету бачили як «Надію надій», як королеву Вікторію, і що це було важким тягарем на плечах такої молодої жінки, яка не мала реальної сили впливати на майбутнє країни, але все ще була символом добробуту королівства¹.

Пропонована стаття присвячена висвітленню важливої події в історії Великої Британії – коронації Єлизавети ІІ, де актуальність підкреслюється запланованими на 2022 р. святкуваннями з нагоди платиного ювілею правління монархині. Дана проблема частково знайшла відображення у різних за часом появи роботах С. Бредфорд «Королева Єлизавета ІІ: її життя в наші часи»², К. Келлі «Королівська сім'я

¹ Bradford S. Elizabeth: A Biography of Her Majesty the Queen. London : Elizabeth Penguin Books, 2002. P. 167.

² Ejudsem. Queen Elizabeth II: Her Life in Our Times. London : Penguin, 2012.

Англій»³, Р. Стефффа «Монархія»⁴, Г. С. Остапенко «Новітня історія Великобританії: ХХ – початок ХХІ століття»⁵, І. І. Жигалова «Сучасна історія Великобританії»⁶ та ін.

Єлизавета ІІ народилася 21 квітня 1926 р. в Лондоні. Вона є дочкою принца Альберта, герцога Йоркського, пізніше короля Георга VI, та леді Єлизавети Боуз-Лайон⁷. Повне ім'я принцеси – Єлизавета Олександра Мері Віндзор, близькі члени сім'ї називали її Лілібет⁸. Єлизавета та її молодша сестра Маргарет здобували освіту вдома під наглядом матері і гувернантки. Вони вивчали історію, французьку мову, географію, мистецтво та музику⁹. 1945 р., коли принцесі виповнилося вісімнадцять років, їй дозволили піти добровольцем у Жіночий допоміжний територіальний Сервіс (WATS). Принцесу навчили керувати та ремонтувати важкі транспортні засоби, попри те, що їй не дозволяли виконувати більшу частину власне водійських та ремонтних робіт¹⁰. Єлизавета була першою і єдиною жінкою-членкинею королівської сім'ї, яка служила в Збройних силах¹¹.

Коли народилася принцеса Єлизавета, вона стала третьою в черзі на престол після свого дядька Едварда та батька Георга¹². Едвард VIII, дядько Єлизавети, мав стати королем після смерті свого батька, короля Джорджа. Але доля вирішила інакше, оскільки 1935 р. Едвард зрікся престолу, адже захотів одружитися на двічі розлученій американці¹³. Уряд і Церква заявили, що якщо він хоче залишитися королем, йому доведеться відмовитися від ідеї одружитися з Уолліс Сімпсон. Проте Едвард обрав шлюб і виїхав за кордон до своєї дружини. Згодом він став відомим як герцог Віндзора¹⁴. Отже, Георг VI став королем, а Єлизавета – спадкоємцем престолу. Їй так і не дали титул принцеси Уельської, бо якби в майбутньому в Георга VI народився син, він би мав пріоритет над Єлизаветою¹⁵. Але варто зазначити, що відповідно до закону про регентство 1937 р.¹⁶, прийнятого після коронування Георга VI, передбачалося дві форми делегування королівських повноважень регенту на випадок настання дитині 18 років або повної втрати працездатності монарха. Єлизавета могла перейняти цілковито владу свого батька у віці 18 років, але не змогла б замінювати його на посаді радника до досягнення нею 21 року.

1947 р. Єлизавета вийшла заміж за принца Філіпа (див. Додаток № 1), герцога Единбурзького і здійснювала офіційні візити зі своїм чоловіком до Франції, Греції, Італії, Мальти і Канади¹⁷. 1951 р. стан здоров'я Георга VI погіршився, а через рік хвороба змусила короля відмовитися від своїх планів на світові тури. Принцеса

³ Келли К. Королевская семья Англии (книга первая). Москва : Аст, 1999.

⁴ Steffoff R. Monarchy. New-York : Marshall Cavendish Benchmark, 2008. P. 16.

⁵ Остапенко Г. С. Новейшая история Великобритании: ХХ – начало ХХІ века. Учебное пособие / в соавторстве с Прокоповым А. Ю. Москва, 2012.

⁶ Жигалов И. И. Современная история Великобритании (1945–1975). Москва : Просвещение, 1978.

⁷ Bradford S. Op. cit. P. 26–27.

⁸ Келли К. Указ. соч. С. 176.

⁹ Shawcross W. The Queen at 80. The Telegraph.co.uk, 16 Apr 2006. URL : <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1515874/The-Queen-at-80.html>

¹⁰ Эриксон К. Елизавета II. Санкт-Петербург : Амфора, 2008. С. 45–46.

¹¹ Остапенко Г. С. Указ. соч. С. 149.

¹² Graham T. Queen Elizabeth II : A Celebration of Her Majesty's Fifty-Year Reign. New-York : Rizzoli International Publications, 2002. P. 3.

¹³ Bradford S. Op. cit. P. 199.

¹⁴ Келли К. Указ. соч. С. 51.

¹⁵ Crawford M. The Little Princesses. London : Cassell&Co. 1950. P. 42.

¹⁶ Текст закону про регентство 1937 р. (Бл. 16), який діє сьогодні (включаючи будь-які поправки) у Сполученому Королівстві URL : <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Edw8and1Geo6/1/16/contents>

¹⁷ Келли К. Указ. соч. С. 133.

та її чоловік відвідували іноземні країни замість короля і Єлизавета часто заміняла батька на публічних заходах. 1952 р. вона вирушила в тур Австралією і Новою Зеландією через Кенію. Єлизавета саме була в Найробі, коли прийшло повідомлення про смерть її батька від раку легенів¹⁸.

У той конкретний момент Єлизавета зіткнулася з втратою батька і фактом набуття функцій глави держави. Експерсію було завершено і принцеса повернулася до Великої Британії, тепер уже королевою. В аеропорту її привітали прем'єр-міністр, міністри та чиновники¹⁹. Як зазвичай, у Британії горе через втрату одного монарха супроводжується радістю від приїзду іншого. Відразу після смерті короля Георга VI, 6 лютого 1952 р. розпочалося правління Єлизавети II. Це був похмурий час нації, яка оплакувала втрату короля. Мільйони людей висловлювали свої співчуття новій королеві та королівській родині загалом. Наступного дня після повернення Єлизавети до Лондона, її офіційно проголосили королевою. Оголосивши їй декларації про суверенітет, вона дала обіцянку, сказавши: «Мое серце занадто переповнене емоціями, щоб сказати сьогодні вам більше. Єдине, що вам обіцяю – я завжди працюватиму так, як працював мій батько»²⁰.

Через кілька днів після правонаступництва (11 лютого 1952 р.) Вінстон Черчіль (прем'єр-міністр у період престолонаслідування) згадав ці надії у своєму зверненні-співчутті з приводу смерті Георга VI у Палаті громад: «Справедлива та юнацька постать – принцеса, дружина і мати – є спадкоємицею всіх наших традицій та слави, ніколи більше, ніж за часів її батька, і до всіх наших здивувань і небезпеки, ніколи не більше в мирний час, аніж зараз. Вона приходить на трон у той час, коли вимучене людство стоїть невпевнено. Королева приходить врівноважено між світовою катастрофою та золотою епохою. Що це має бути: золотий вік мистецтва та науки? Ми можемо лише сподіватися – наука і техніка мають свої історії. Але я впевнений, що якщо можна досягти справжнього та міцного миру, і якщо країни лише дозволять одне одному цього досягти, то золотий час відбудеться саме зараз. Дозвольте нам сподіватися і молитися про приєднання до нашого древнього Престолу королеви Єлизавети Другої, адже це може бути сигналом до світлішого порятунку людства»²¹.

Коронація Єлизавети відбулася через рік після періоду трауру, підготовки, необхідної для організації церемонії для нового суверена²². Коронація – однозначно найбільш важлива державна подія для монарха, з чим і пов'язана така тривала процедура, хоча вона залишалася по суті не змінною протягом тисяч років. Це відбувається у Вестмінстерському абатстві, в Лондоні²³. Службу проводить архієпископ Кентерберійський, завдання якого з тих пір залишається майже незмінним від нормандського завоювання 1066 р.

У коронації беруть участь представники Палати громад, Церкви та держави, прем'єр-міністри, лідери країн Співдружності та представники інших країн. Церемонія коронації – це таке ж свято, як і урочиста релігійна церемонія, основи якої були закладені ще 973 р. Урочистості складаються з п'яти частин: перша – це коли архієпископ Кентербері звертається до громади з проханням підтвердити, що людина, до якої він несе вінець, правильна. Друга частина – Присяга. Тут суверен обіцяє правити згідно із законом, здійснювати справедливість з милосердям та

¹⁸ «Elizabeth II» Microsoft® Encarta® 2009 [DVD]. Redmond, WA : Microsoft Corporation, 2008.

¹⁹ Келли К. Указ. соч. С. 174.

²⁰ Жигалов И. И. Указ. соч. С. 220–222.

²¹ Bradford S. Op. cit. P. 268–269.

²² Келли К. Указ. соч. С. 190.

²³ Graham T. Op. cit. P. 26.

підтримувати Церкву Англії. Третя частина – це помазання: архієпископ прикладає освячену олію у формі хреста суверенові. Четверта частина – вручення символів влади²⁴. Монарх отримує символи влади королівства (в складі Георгіївської шпори, коштовного Державного меча, Браслетів ширості та мудрості, Королівської та Імператорської мантії, обручки Англії, Скестре влади і Милосердя, і Корони Св. Едварда). На момент коронування присутні кричать «Боже, бережи Королеву!», потім люди по всій країні мають відповісти на цей крик слуханням знярядь, вистріляних у Лондонському Тауері та Гайд-парку²⁵. П'ята (остання) частина церемоніальної служби – вшанування, де всі присутні смиренно стають на коліна перед їх величністю²⁶. Вся служба відбувається, поки монарх сидить на троні короля Едуарда, який виготовлений 1300 р. і використовується кожним монархом з 1626 р. Коли сувереном є король, дружину короля увінчують королевою; у такому разі відбувається така ж сама, але дещо простіша церемонія. Якщо новим сувереном є королева, її чоловіка не коронують.

Як і її попередники, Єлизавета була коронована у Вестмінстерському абатстві 2 червня 1953 р. (див. Додаток № 2). Церемонію проводив архієпископ Кентерберійський доктор Джеффри Фішер. Під час церемонії монархія пообіцяла керувати людьми відповідно до законів та звичаїв Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Південно-Африканського союзу, Пакистану і Цейлону та всіх інших її володінь²⁷.

Варто згадати, що коронацію Єлизавети II вперше в історії транслиювали на телебаченні. Значна частина населення світу бачила, як кладуть на її голову корону. У Великій Британії, за різними оцінками, спостерігали за коронацією в прямому ефірі 27 мільйонів людей²⁸. Люди з країн Співдружності змогли зрозуміти значення коронації способом, який раніше не був можливим²⁹. Джим Ліч описав це так: «Сама коронація також була подією, яка поєднала традиційне видовище монархії з популярною культурою вуличних вечірок у всієї нації. Також вона збіглася з появою телебачення, засобу, який дозволив значній частині населення побачити таке видовище. Для багатьох людей ця церемонія мала більший вплив, ніж показ кольорового фільму, який вийшов на екрани через кілька днів»³⁰.

Коронація Єлизавети II була святкуванням довгої історії монархії, оскільки ті самі жести та символи були нагадуванням людям про їхню спадщину та минуле своєї країни. Ребекка Стефф описала подорож міськими вулицями, здійснену новою королевою відразу після церемонії, як королівський прогрес, який зміцнив стосунки монарха та її людей³¹. Вінстон Черчіль говорив про новий елізаветський період. В ефірі тієї ночі він заявив: «Знаменитими були часи правління наших королів. Дещо з найбільших періодів в нашій історії розгорнулося саме під їхнім скіпетром. Тепер, коли у нас є друга королева Єлизавета, також піднявшись на Престол у її двадцять шостий рік, наші думки повертаються назад майже чотириста

²⁴ Пономарев М. В. Великобритания: государство, политика, право. Москва, 2000. С. 156.

²⁵ Келли К. Указ. соч. С. 211.

²⁶ Остапенко Г. С. Британская монархия от Эдуарда VIII до Елизаветы II. Москва : Наука, 1979. С. 123.

²⁷ Bradford S. Op. cit. P. 184.

²⁸ Steffoff R. Op. cit. P. 16.

²⁹ Остапенко Г. С. Роль британской монархии в общественно-политической жизни. Москва, 2007. С. 183.

³⁰ Lacey R. Monarch: The Life and Reign of Elizabeth II. New-York : Free Press, 2002. P. 126.

³¹ Остапенко Г. С. Путь британской монархии... С. 234.

років до чудової фігури, яка головоувала і багато в чому втілила і надихнула величних людей та геніїв Єлизаветинської доби»³².

Єлизавета II у відповідь висловила свою думку під час різдвяного привітання, кажучи: «Деякі люди висловили надію, що моє правління може ознаменувати новий елизаветський період. Чесно кажучи, я взагалі не відчуваю себе великим предком Тюдора, який правив як деспот і жодного разу не зміг покинути рідні береги»³³.

Зі вступом на престол Єлизавета II отримала не лише титул глави і королеви Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії, але також і титул глави Співдружності, лорда Верховного адмірала, верховного намісника Англiканської Церкви, лорда Манна, герцога Ланкастерського і Нормандського, а також головнокомандуючого Збройних сил³⁴. Королева є яскравою і впевненою в собі, коли справа стосується роботи, політики. Єлизавета II приватна і замкнута в собі; дві якості, які зробили її сильною і дали їй змогу протистояти тискові та труднощам³⁵. Єлизавета II докладає максимум зусиль у складних ситуаціях, намагається бути хорошим главою держави, главою Співдружності держав Сполученого Королівства. Королева завжди ставить свою роботу на перше місце і це є причиною того, чому монархія у Великій Британії досі популярна.

Отже, з 1952 р. главою держави є королева Єлизавета II, вона також є символом стабільності Сполученого Королівства. Досліджуючи етапи встановлення особистості королеви, ми бачимо, як крізь призму історичних подій формувався її міцний, незламний характер. Правління Єлизавети Віндзор є одним з найдовших в історії Великої Британії (наразі 69 років). Вона перевершила короля Джорджа III і навіть королеву Вікторію, а за тривалістю життя залишається найстарішим британським монархом. Правління Єлизавети II також є одним із найскладніших за останній час. Сьогодні Єлизавета II – це монарх 15 країн, подібних до країн Співдружності Канада та Нова Зеландія. Як видається, період правління Єлизавети II, завдяки індивідуальності королеви і тривалості її володарювання, може увійти в історію як «Нова елизаветинська епоха».

The article describes the main factors influencing the formation of Elizabeth II personality, who is the leader of one of the most powerful monarchies in the world, namely, family background, social environment, education and upbringing. It is analyzed the history of using the British throne by the Princess of York. The main emphasis is on the specialty and the conditions in which the Elizabeth Windsor process of coronation took place.

Key words: Elizabeth II, Great Britain, queen, Windsor, George VI, Winston Churchill, coronation, Elizabeth age, Westminster Abbey.

³² Steffoff R. Op. cit. P. 78.

³³ Hines N. Queen Becomes Longest Living British Monarch. The Times Online, 20 Dec. 2007. URL : <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article3078465.ece>

³⁴ Келли К. Указ. соч. С. 144.

³⁵ Shawcross W. Op. cit. P. 345.

Додатки

Додаток № 1

Весілля принцеси Єлизавети II і принца Філіпа, 20 листопада 1947 р.
Джерело: Офіційна сторінка Британської монархії на порталі Instagram –
<https://www.instagram.com/theroyalfamily/>

Додаток № 2

2 червня 1953 р. Коронація Єлизавети II.
Джерело: Офіційна сторінка Британської монархії на порталі Instagram –
<https://www.instagram.com/theroyalfamily/>

*Олег Атаманюк
(Сімсбери, Сполучені Штати Америки)*

ГОНКОНГ У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АВТОНОМІЇ У СКЛАДІ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У кінці ХХ ст. світовий фінансовий центр Гонконг – колишня британська колонія – змінив свою суверенність і став НКСАР (Hong Kong Special Administrative Region) КНР. Упродовж 2010-х рр. криза ідентичності регіону та опір втручанням Пекіна у внутрішні справи НКСАР став основою масових і довготривалих громадянських заворушень у колишній британській колонії. Унаслідок рівень ділової активності першого «азійського тигра». Дослідженню причин конфліктної ситуації навколо НКСАР і історичних перспектив подальшої долі демократичного Гонконгу у складі КНР і присвячена пропонована наукова розвідка.

***Ключові слова:** автономія, міжнародний фінансовий центр, НІК (Нові індустріальні країни), НМЕП (новий міжнародний економічний порядок), експортно орієнтована економіка, новий державний менеджмент, соціалізм з китайською специфікою.*

Виклад основного матеріалу. Сучасний Гонконг (Сянган) – це спеціальний адміністративний район КНР (НКСАР). У наукових, міжнародних фінансово-економічних джерелах до 2020 р. йдеться переважно про глобальне місто, міжнародний фінансовий центр, країну, що пов'язано з особливим статусом колишньої британської колонії.

Згідно з даними рейтингів фінансових центрів *Global Financial Centres Index* (GFCI) та *International Financial Center Development Index* 2010–2014 рр. Гонконг стабільно входив у топ-10 світових фінансових центрів з найактивнішим переміщенням фінансових ресурсів, постійно утримуючи третю позицію після Нью-Йорка й Лондона¹. На 2014 р. місто було першим серед п'яти глобальних фінансових центрів Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), а також утримувало 5-ту позицію серед топ-25 глобальних міст світу за індексом *Global Cities Index* (GCI). За рівнем розвитку інфраструктури Гонконг залишався найбільш конкурентоспроможною країною світу 2010–2015 рр.² Такі високі показники зумовлені значним капіталом (інтелектуальним, соціальним, технічним, фінансовим) Гонконга, його сприятливим валютно-фінансовим режимом, мінімізованим оподаткуванням, високим рівнем захисту банківської і комерційної таємниці, лояльністю державного регулювання, експортно орієнтованою економікою.

Як Гонконг досягнув свого світового статусу? ХХ століття пройшло для нього під суверенітетом Великої Британії. У 1950-х рр. завдяки дешевій робочій силі й капіталу китайських емігрантів було відновлено довоєнні темпи економічного зростання британської колонії. Упродовж 1960–1980-х рр. британський Гонконг став найуспішнішою НІК «першої хвилі» в АТР і втілював у життя економічну

¹ Шуба М. В. Світові фінансові центри – «серце» глобального фінансового ринку // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2014. Вип. 3. № 1144. Т. 1. С. 85–88.

² The Global Competitiveness Report 2015–2016. URL : http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Re-port_2015-2016.pdf

стратегію «гусей, що летять». Він першим серед азійських НІК створив унікальну модель «керованого державою ринку», використав новий державний менеджмент для ведення ефективної макроекономічної політики. На початок 1990-х рр. завдяки досконалим правовій і судовій системам, ефективній політиці уряду і оптимально поєднаним ринковому механізму і державному регулюванню Гонконг перетворився на міжнародний фінансовий центр з найвільнішою економікою у світі.

1997 р. Гонконг перейшов під урядування КНР та отримав статус спеціального адміністративного регіону КНР, що згідно з Китайсько-Британською декларацією 1984 р., до 2047 р. мала жити за принципом «одна країна, дві системи» і користуватися власною обмеженою автономією, визначеною Основним законом. З 2010-х рр. НКСАР почав втрачати свої позиції в рейтингу світових лідерів.

Застосування історико-хронологічного, історико-порівняльного та історико-генетичного методів дослідження до вивчення історії розвитку материкового Китаю та Гонконгу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. дозволяє відтворити реальний хід історичного розвитку двох країн за вказаний проміжок часу в різних сферах суспільного життя і зрозуміти причини вищезазначеного стану речей, бо в сукупності вони (досліджені сфери життя) дають цілісне бачення ретроспектив і перспективи розвитку КНР та Гонконгу.

Загалом можемо стверджувати, що упродовж другої половини ХХ ст. історичний розвиток континентального Китаю і колоніального Гонконгу був різним.

Водночас із проголошенням КНР (1949 р.) материковий Китай став соціалістичним. Його лідер Мао Цзедун обрав модель сталінізму як форму правління державою і в КНР на довгі 30 років (до 1976 р.) утвердився авторитарний режим із сильною централізованою владою. КНР перейняла в СРСР адміністративно-командну модель економіки і, не зважаючи на ідеологічні розбіжності між двома комуністичними режимами, десятиліття китайсько-радянського розколу і «китаїзацію» марксизму, багато в чому повторила шлях розвитку СРСР, а разом з цим отримала і подібні жахливі наслідки: ізоляцію від зовнішнього світу, масові репресії, дуальну структуру економіки з імпортно орієнтованою моделлю розвитку, систему Хукоу, періоди голоду³.

У той же час Гонконг після поновлення суверенітету Британії (1945 р.) і відповідно капіталістичного способу життя, поступово утверджуючи демократичні цінності, упродовж 1950–1980-х рр. став першою НІК АТР. У 1950-х рр. його вибір – наздоганяючий шлях розвитку. Стартовий капітал – міграційна робоча сила, капітали, знання з Шанхаю (КНР). Наслідки – розвиток текстильної та швейної промисловості, що стали базою для експортної індустріалізації. Протягом 1960–1980-х рр. Гонконг – активний учасник НМЕП щодо створення експортно орієнтованої східноазійської економічної моделі. На початок 1990-х рр. – це високорозвинена країна⁴.

З 1950-х рр. Гонконг – місце взаємоспрямованої геополітичної гри, з одного боку, – Британії, США, з іншого – Китаю. Британська колонія (у зв'язку з фактичною блокадою КНР) – «замковий отвір в китайській брамі». З кінця 1970-х рр. це вже «брама» для зв'язку КНР із зовнішнім світом.

Сучасні материковий Китай і Гонконг економічно доповнюють один одного. Однак їхні політичні розбіжності залишаються незмінними. Столітнє розме-

³ Дроботюк О. В. Еволюція моделі економічного розвитку КНР // Україна – Китай. 2019. Вип. № 3 (17). С. 18–24.

⁴ Tianlei Huang. Why China Still Needs Hong Kong // Peterson Institute for International Economics. 2019. URL : <https://www.piie.com/blogs/china-economic-watch/why-china-still-needs-hong-kong> (дата звернення 17.12.2020).

жування між КНР та Гонконгом створило прогаліни, які неможливо легко подолати, навіть якщо вони офіційно і є однією країною.

Історично склалося так, що КНР мала значний стимул утриматися від втручання у політичну та економічну системи Гонконгу в 1990-х рр. Під час передачі суверенітету 1997 р. Гонконг із 6,5-мільйонним населенням мав економіку, що рівнялася 1/5 китайської економіки з населенням один мільярд. Традиції верховенства права і закону, що склалися в колоніальному місті за останні 30 років до підписання Договору, були настільки сильні, що на відкрите і передчасне їх порушення КНР не пішла б у той час – як із огляду на реакцію США, Великої Британії, Японії, так і зважаючи на можливі швидкі і гучні протести громадськості НКСАР.

Проте за наступні 20 років ситуація змінилася. Китай став економічною наддержавою і зараз на Гонконг припадає лише 3 % ВВП Китаю. Це вже само по собі стає ризиком для автономії Гонконгу. Утім, як слушно зауважує А. Хейс, найбільшим ризиком для автономії НКСАР є політична та ділова еліта в регіоні, яка «передає його Управлінню зв'язку (представник КНР в Гонконзі), щоб зняти політичну напругу в регіоні та повернути Гонконг в економічне місто. В САР посилюється конфлікт інтересів»⁵. Третім вагомим фактором у цій ситуації є пропекінська політика уряду. Зазначимо, що з 1997 р. уряд уже не працює виключно задля економічного зростання, а шукає баланс між амбіціями Китаю та націоналізмом у місті. Зокрема, він відмовляється розширювати податкову базу або знижує податки на власність, виключає політичні партії з демократичної участі, розглядає законопроекти антидемократичного характеру або й приймає їх. Все це призвело до втрати урядом САР Гонконгу суспільної підтримки і довіри.

Загалом, починаючи з 2003 р. КНР неухильно «наступає» на демократичний постколоніальний НКСАР, порушує домовленості 1984 р., втручаючись у внутрішні справи НКСАР, тим самим прагнучи змінити насамперед його виборче право і судову систему. Це сприймається громадянським суспільством Гонконгу та демократичними країнами світу як загроза автономії постколоніального Гонконгу, а, отже, і його демократичним політичним та економічним надбанням.

Зрештою 2020 р. КНР ухвалив закон про нацбезпеку Гонконгу. Правозахисники заявили, що цей закон влада КНР буде використовувати для придушення демократичного руху Гонконгу. Закон забороняє втручання третіх країн у справи Гонконгу. Влада материкового Китаю в разі потреби може сформувати органи безпеки. Це дозволяє Пекіну мати власних силовиків у Гонконзі. Критики вважають, що цей закон загрожує втратою автономії Гонконгу⁶. Останні події засвідчують пряме порушення КНР статті 6-ї Основного закону НКСАР, що підтверджує її відмову від домовленостей 1997 р.

Більшість жителів НКСАР все ще виступають за збереження автономії та своїх демократичних прав і свобод. Політичним протистоянням КПК КНР та громадянського суспільства пояснюється масовий довготривалий громадський рух *Ossuru Central*, який з 2014 р. («*Парасолькова революція*») періодично набуває все більшого розмаху.

Якими ж є гонконгівські перспективи на геополітичній шахівниці АТР?

⁵ Adam Hayes. What Is the Hong Kong SAR? // Investopedia. 2020. URL : <https://www.investopedia.com/terms/h/hong-kong-sar-china.asp> (дата звернення: 19.06.2020).

⁶ Державний секретар США Майкл Помпео порівняв дії Китаю в Гонконзі з діями нацистської Німеччини у Другій світовій. *LB.ua*. 2020. 38. Ернінг Чжу, Білік Д. Чи загрожує Гонконгу Майдан? // DW. 2014. URL : <https://p.dw.com/p/1DNFn> (дата звернення 09.10.2020).

Гонконг, яким його знав світ, зникає з мапи АТР. Як справедливо зауважив О. Калмиков, економічний оглядач Бі-бі-сі, Гонконг – китайський «острів Крим». Це – резервація капіталізму і свободи, зроблена за західним зразком, і вікно у світ для комуністичної країни⁷.

Так зване Гонконгівське питання є предметом національних інтересів трьох великих наддержав – США, КНР та Росії, а також Японії та Великої Британії. Реакцію світових держав на події в НКСАР КНР сприймає як втручання у свої внутрішні справи. У 1990-х рр. виробництво Гонконгу було перенесено на материк, а його внесок у загальний ВВП КНР з роками зменшився (1,1 %). У червні 2003 р. Гонконг та материк підписали *Угоду про більш тісне економічне партнерство між материком та Гонконгом* (СЕРА), забезпечуючи безмитний режим усіх товарів, що походять з Гонконгу. Економіки Гонконгу і континентального Китаю на сьогодні взаємозалежні. З 1982 р. материк став найбільшим постачальником товарів у Гонконг⁸. За даними Міністерства торгівлі Китаю, 2018 р. понад 58 % потоку прямих нефінансових інвестицій (ОДІ) Китаю надійшло до Гонконгу⁹. 2019 р. за статистикою Гонконг – третій за величиною торговий партнер материка (після США та Японії); другий за величиною експортний ринок материка; вартість загального імпорту Гонконгу з материка становила 46,6 % від загального імпорту Гонконгу; материк – найбільший внутрішній експортний ринок Гонконгу. Зараз у НКСАР працюють 250 китайських компаній, що мають акції Н (підприємства, які зареєстровані на материкі та контролюються або урядовими структурами материка, або приватними особами) та ще 171 фірма, яка контролюється КНР. Зважаючи на своє стратегічне географічне розташування, добре розвинену інфраструктуру та міжнародну комунікаційну мережу, Гонконг продовжує відігравати важливу роль у торгівлі між материком та рештою світу і континентальний Китай вкладає великі інвестиції в НКСАР¹⁰.

Тож протести на острові прямо суперечать планам Пекіна, що громадяни повинні бути готовими відмовитись від особистої та політичної свободи, якщо уряд забезпечує стабільне економічне зростання та підтримує правопорядок. З цього можемо зробити висновок, що КНР готова певною мірою жертвувати економічною потужністю Гонконгу задля просування панкитаїзації. З іншого боку, демократичний Гонконг завдяки своїй правовій системі – «скринька Пандори» для авторитарної КНР, якої за будь-яку ціну, щоб уникнути проблем у майбутньому, краще позбутися.

Для КНР Гонконг важливий і в геоекономічному, і в геополітичному плані. Але не менш важливий він і для США та інших розвинених капіталістичних країн, що мають свої інтереси в АТР.

Сьогодні, на нашу думку, існує три сценарії можливого розвитку подій навколо долі автономії НКСАР.

1. США знімає автономний статус Гонконгу, перекриє доступ прямих іноземних інвестицій до КНР і так ініціюватиме економічну блокаду КНР з вимогою збереження демократичних засад і капіталістичного способу життя в

⁷ Китай ужесточает контроль над Гонконгом. Какие будут последствия? // BBC. 2020. URL : <https://www.bbc.com/russian/news-52832293> (дата звернення 26.12.2020).

⁸ Hong Kong and Mainland of China: some important facts // The Government of the Hong Kong Special Administrative Region. 2012. URL : <https://www.tid.gov.hk/english/aboutus/publications/factsheet/china.html#:~:text=HONG%20KONG%20AND%20THE%20MAINLAND,EACH%20OTHER'S%20MAJOR%20TRADING%20PARTNER&text=Hong%20Kong%20was%20the%20Mainland's,of%20the%20Mainland's%20total%20trade>. (дата звернення 27.10.2020).

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

Гонконзі. 2018 р. в дні торговельної війни США проти КНР ми були близькими до такого сценарію розвитку подій. Але тоді офіційний Вашингтон фактично обмежився погрозами і не став позбавляти автономію особливого статусу. Час втрачено і нині це вже, на наш погляд, неможливо, адже користь з того отримає переважно Китай. Якщо це зараз станеться, Гонконг технічно стане просто Китаєм, тобто на нього поширяться всі обмеження: торговельні мита, заборони на передачу технологій і західних інвестицій. Це прискорить «захід» капіталістичного Гонконгу. І якщо Гонконг швидко програє, то материковий Китай виграє, бо коли в інвесторів не буде вибору, вони почнуть вкладати напряму в континентальний Китай, що лише легітимізує комуністичну модель перед усім світом.

2. США може зніціювати появу певного альянсу із зацікавлених країн (Велика Британія, Франція, Німеччина, Канада) і повести дипломатичну, інформаційну й економічну війну проти КНР в інтересах капіталістичного Гонконгу з тією ж вимогою, що і в першому сценарії. Проте цей сценарій ще менш вірогідний, ніж перший, з огляду на події 2018 р., на розпорошеність політичних інтересів головних гравців на геополітичній шахівниці АТР і цілого світу. Окрім того, потрібно взяти до уваги позицію близьких сильних сусідів КНР – Росії та Японії – в питанні НКСАР, які будуть на стороні КНР, а також «популярність» тенденцій подібного історичного розвитку подій на мапі світу (Крим, Голани та ін.).

3. КНР рік за роком вживатиме певних заходів для знищення демократичних свобод та капіталістичного способу життя НКСАР за західним зразком. Основний закон при цьому, не зважаючи на внутрішній правозахисний рух, зазнає або нових редакцій, або буде анульований із введенням нової законодавчої бази функціонування спеціального автономного регіону, адже його існування, все ж, бажане для КНР в найближчі десятиліття. Імовірність такого розвитку подій найбільша – питання лише в часі. Якщо Китай використав навіть коліщата світової глобалізації задля досягнення своїх цілей, то Гонконг він тим паче відстоїть у тій «редакції», яка зручна йому.

Чи зможуть самі гонконгці довго протистояти такій політиці КНР? Очевидно, що ні, адже як показав протестний громадський рух *Occupy Central* 2014 р., він мав спонтанний характер і не структурувався ніякою політичною організацією. Причому його цілі, згідно із соціологічними опитуваннями, підтримували лише близько 25 % населення Гонконгу¹¹.

At the close of the twentieth century, Hong Kong, a former British colony, lost its sovereignty and became the HKSAR (Hong Kong Special Administrative Region) of China. During the 2010s, the region's identity crisis and opposition to Beijing's meddling in HKSAR's internal affairs served as the foundation for widespread and persistent civil unrest in the former British colony. The first «Asian tiger's» level of commercial activity has declined. This scientific examination is dedicated to the study of the reasons for the conflict scenarios surrounding the HKSAR, as well as the historical possibilities for the future of democratic Hong Kong as part of the People's Republic of China.

Key words: *autonomy, international financial center, NIC (Newly industrialized country), NIEO (New International Economic Order), export-oriented economy, New Public Management, socialism with Chinese characteristics.*

¹¹ Ернінг Чжу, Білік Д. Чи загрожує Гонконгу Майдан? // DW. 2014. URL : <https://p.dw.com/p/1DNFn> (дата звернення 09.10.2020).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94 (477.86)

Ольга Третьякова (Івано-Франківськ, Україна)

ВПЛИВ АГЕНТУРНОЇ РОБОТИ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНОГО АПАРАТУ НА СТАНОВИЩЕ ПІДПІЛЛЯ БОГОРОДЧАНЩИНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦЗАСОБІВ ПРОТИ ОУН І УПА

У статті проаналізовано агентурну роботу радянського репресивного апарату та її вплив на український національно-визвольний рух на теренах Богородчанщини. Також розглянуто особливості застосування проти Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) спецзасобів у вигляді радіосигналізаційних апаратів «Тривога», препарату «Нептун» та газу «Тайфун».

Ключові слова: *агентурно-бойові групи, резидент, агент, радіосигналізаційний апарат «Тривога», препарат «Нептун», газ «Тайфун».*

В основу радянської боротьби з українським визвольним рухом було покладено військові методи, особливо активно вжиті упродовж 1944–1946 рр. Однак, паралельно з ними, починаючи з 1947–1948 рр., радянська влада почала активно застосовувати агентурну роботу, яка полягала у впровадженні радянських спеціальних агентів у середовище підпілля – як у рядові частини, так і в мережу керівництва ОУН (б) і УПА.

Для радянського керівництва не було достатнім просто розбити – у військовому сенсі – українське підпілля. Воно ставило за мету його повне знищення, тому активно провадити агентурну роботу, щоб розкласти рух опору зсередини, викликати між повстанцями атмосферу недовіри.

Агентурну діяльність радянських каральних органів можна умовно поділити на два напрями: перший – це робота агентурно-бойових груп (далі – АБГ), які найчастіше працювали під виглядом боївок УПА і мали на меті дискредитувати повстанців в очах місцевого населення. Другий був більш контрольованим, продуманим та складав серйознішу небезпеку для руху опору, адже він полягав у просуванні всередину підпілля спеціальних агентів, які зазвичай перебували в близькому оточенні командування або й самі репрезентували певні керівні посади ОУН (б) та УПА.

Для ефективної діяльності агентурної мережі було розроблено своєрідну ієрархію та устрій. Власне агентурний відділ мав свою структуру: найвищою посадою був резидент, він керував роботою агентурних груп та окремих інформаторів. Такий співробітник працював таємно, у відкритій документації дані про нього не висвітлювалися; часто такі учасники агентурної роботи здійснювали свою діяльність добровільно, з власних політичних та ідеологічних переконань. Крім керівництва агентурною роботою груп, резидент мав право підбирати та вербувати потенційних учасників таких груп.

Варто зазначити, що агентурний напрям роботи радянських спецслужб почали впроваджувати ще під час нацистської окупації на даних теренах. Зокрема, як зазначає Н. Розлуцький, уже 1943 р. до ТВ «*Гуцульщина*» було впроваджено

агентуру радянської влади, але повстанцям вдалося їх викрити та перевірявати на свій бік. Такими агентами виявились курінні «Лісовий» та «Степовий»¹. Як бачимо, перші спроби агентурної роботи тоді ще НКВС були не такими вдалимими, але, як зазначалося вище, орієнтовно з 1947 р. цей напрям роботи набрав обертів, мережа агентурного відділу розширилася, стала продуманішою та плановою.

Завдяки вербуванню до агентурної роботи було залучено повстанського провідника на псевдо «Дзвінчук» (ймовірно – І. Ф. Белейович, командир 5-ї ВО «Маківка»). 1949 р. радянські спецслужби розгорнули операцію для захоплення референта пропаганди ОУН (б) Надвірнянського надрайонного проводу Д. Черевка «Промінь». До неї залучили й самого «Дзвінчука», який став своєрідною приманкою для референта, адже від його імені «Променю» було передано повідомлення, що «Дзвінчук», повернувшись з-за кордону, перебуває в небезпеці й потребує термінової зустрічі з провідником².

Наступним елементом в агентурній структурі була посада агента. Мережа агентів досить різноманітна й визначалася їхніми функціональними зобов'язаннями, зокрема включала агентів-двійників, внутрішників, зв'язкових, пропагандистів тощо. Якщо серед резидентів було багато осіб, які діяли з власних ідеологічних поглядів, то серед агентів часто зустрічались колишні підпільники, завербовані радянськими спецслужбами або силою змушені співпрацювати з репресивними органами. Як правило, агент вів діяльність усередині підпілля з конкретним завданням – наприклад, розкласти зсередини певний підрозділ УПА чи ОУН або доносити інформацію та плани підпілля органам МВС-МДБ.

Найнижчими ланками були інформатори та довіренні особи, які не вважалися штатними і таємними співробітниками спецслужб, але здобували й передавали певну інформацію чи були зв'язковими між агентурою та силовими структурами, які боролися із українськими націоналістами.

До 1946 р. такого роду діяльність органів НКВС-НКДБ мала три напрямки: перший – вербування агентів, другий – створення надійної мережі інформаторів і останній – діяльність АБГ у населених пунктах та в самому підпіллі. Після переформатування структур НКВС-НКДБ в МВС-МДБ, напрямки їхньої діяльності дещо розширилася. Значну увагу приділяли введенню власних агентів усередину руху опору; також вони намагалися виявляти та перехоплювати зв'язкові лінії між різними ланками підпілля, особливо зв'язки з керівниками, щоб мати змогу напряму просувати до них агентуру для вивідування більш цінної інформації, захоплення чи навіть ліквідації керівників визвольного руху. До перехоплення зв'язків належала не тільки робота, спрямована на внутрішнє підпілля. Дуже цінним для діяльності агентурного відділу було перехоплення зв'язків з еміграційними частинами ОУН. Активну діяльність з 1946 р. розгорнули АБГ. З того часу значну частину роботи радянських спецслужб спрямовували на створення псевдопроводів, які повністю чи значною мірою склалися зі спеціально підготовлених агентів. Такі проводи мали на меті підпорядкувати собі нижчі ланки підпільного руху³.

Завдяки агентурній роботі у райцентрі Солотвина у червні 1947 р. було виявлено криївку командира Солотвинського райпроводу ОУН (б) Василя Годованця «Холодного». Агент «Юрченко» виявив, що вчитель середньої школи В. М. ДЕРЕ-

¹ Розлуцький Н. Боротьба радянського режиму проти українського визвольного руху на території Станіславської області: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2018. С. 73.

² Кметок І. Нескорений з чину Лицарів славних ОУН і УПА // Народна воля. 2019. № 12–14. С. 4–5.

³ Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія. Дрогобич: Посвіт, 2016. С. 499–500.

в'янку, який проживає в с. Заріччя (присілок сучасного смт Солотвин), збирає дані про діяльність на згаданій території силових структур радянської влади. Дерев'янка одразу затримали, на допиті він видав особистого зв'язкового «Холодного» Василя Купчака. Останній не був затриманий, щодо нього провели спецоперацію силами АБГ на чолі з агентом «В», якій поставлено завдання вивідати всю інформацію від Купчака, тому його затримали нібито боївкою Служби безпеки ОУН (б) і вивели у лісовий масив для допиту⁴.

Під час допиту Купчак повідомив, що не знає самого місця сховку командира «Холодного», але у них є своєрідний метод зв'язку – в обумовленому місці, в урочищі Люблінець, зв'язковий має трічі постукати об стовбур дерева, після чого з'являється якщо не сам чотовий, то його довірена особа⁵. Під час проведення операції криївку, де перебував «Холодний», підірвали; у ній, крім чотового, загинули його дружина Марія Варварук та Василь Шибунчак «Степ»⁶.

Такий метод роботи в середовищі підпілля називався «бочкою», оскільки жертву захоплювали бойовики під виглядом підпільників і звинувачували у зв'язках з органами МДБ. Щоб довести свою підтримку стосовно ОУН (б), особа, яку опрацьовували, намагалася висвітлити всю інформацію, яку знала про місцеву діяльність ОУН (б) та УПА. Зазвичай після таких допитів на псевдобойвки здійснювали вдаваний напад сил МВС, зав'язувався бій, після якого об'єкта такої операції арештовували і він уже відкрито потрапляв до рук радянських каральних органів. Зазначимо, що значна частина дослідників вважає активну діяльність АБГ вирішальною у боротьбі з українським національно-визвольним рухом.

Відразу після вбивства «Холодного», неподалік урочища Люблінець було спіймано місцевого станичного Юрія Купчака, який у момент затримання мав при собі список жителів Купчаківки (частина селища Солотвин), із даними про сім'ї, які надавали певну продовольчу підтримку місцевим повстанцям. Власне ці документи стали підставою для виселення до Сибіру з Купчаківки близько десяти сімей⁷.

Навесні 1946 р. радянська репресивна система використала новий метод у боротьбі з підпіллям, який полягав у масовому випаленні лісових масивів, де найбільше перебували й діяли загони УПА та бойвки ОУН (б). На території Станіславщини найбільше постраждав масив Чорного лісу⁸.

У боротьбі з українським рухом опору репресивний апарат Радянського Союзу застосовував не тільки силові методи. Як допоміжні засоби або спеціальні, радянські спецслужби почали використовувати метод компрометування, різні хімічні, технічні та навіть бактеріологічні засоби, також під час прочісування та військово-чекістських операцій застосовували спеціально підготовлених службових собак.

Розгляд спецзасобів та особливостей їхнього застосування варто розпочати з радіосигналізаційних засобів «Тривога», які масово використовували під час проведення агентурної роботи. Головно такі апарати застосовували для швидкого повідомлення в гарнізони НКВС, а згодом до управлінь МВС про перебування в певному місці повстанців. Крім даної функції, «Тривога» допомагала підтримувати зв'язок агентури з радянським керівництвом. У використанні такі апарати були

⁴ Римарук В. Будь горда за них, Україно // Слово народу. 2017. № 23. С. 3.

⁵ Інтерв'ю з Є. М. Варварук, 1939 р. н., смт Солотвин. Запис 04.04.2021 р., смт Солотвин. Інтерв'юер О. Третьякова. Особистий архів О. Третьякової.

⁶ Римарук В. Назв. праця. С. 3.

⁷ Інтерв'ю з Є. М. Варварук, 1939 р. н., смт Солотвин. Запис 04.04.2021 р., смт Солотвин. Інтерв'юер О. Третьякова. Особистий архів О. Третьякової.

⁸ Льницький В. І. Карпатський край... С. 568.

простими, адже агенту було достатньо тільки натиснути кнопку – і сигнал одразу надходив до місцевого відділу МДБ, після чого на відповідне місце вирушали сили гарнізону. Встановлення такої техніки також було легким – апарат зазвичай клали, маскуючи у помешканні агентів чи інформаторів, або на їхньому обійсті.

На території Західної України даний спецзасіб почали застосовувати з 1948 р. Станом на цей рік у Станіславській області було на обліку 100 систем таких апаратів, із яких 28 припадало тільки на один Солотвинський район⁹. 1949 р. в області з усіх наявних радіосигналів було реалізовано лише десять, а 1950 р. – один сигнал. Протягом наступних років зменшилася кількість встановлень згаданих систем, зокрема впродовж 1950 р. із 40 резервних апаратів «Тривога» встановлено три, у січні 1951 р. – шість одиниць¹⁰. Але з усіх наявних апаратів «Тривога» в Станіславській області реально вживали лише 25–30 %, водночас далеко не всі начальники районних управлінь МДБ бажали використовувати цю техніку. Також такі апарати часто встановлювали у неперевірених людей або подвійних агентів, через що ті не виконували своє пряме завдання¹¹.

Широкого застосування набули такі спецзасоби як розроблені для боротьби з підпіллям снодійні препарати. Найвідомішим та найчастіше застосовуваним був «Нептун», який фактично не мав специфічного запаху, смаку, що робило його майже непомітним і зручним для підсипання в їжу повстанців. Його дія проявлялася вже через кілька хвилин у втраті контролю над собою, тіло німіло, через що людина втрачала можливість пересуватися або засинала на 6–8 годин. Але навіть після пробудження протягом перших годин ще були наявні симптоми спраги, запаморочення та головний біль¹². Варто відзначити, що часто такі засоби як система «Тривога» та препарат «Нептун» поєднували, тобто агент чи довірена особа спецслужб спочатку підсипав снодійний препарат у їжу підпільникам, після чого використовував «Тривогу» для повідомлення у місцевий РВ МДБ. Наприклад, у 1951 р. така схема дій була застосована до підпільника «Богдана» та інших повстанців, які перебували в одній боївці під керівництвом Дмитра Рогіва «Зуба». Якось вони повернули до громадянина Папойлика, хрещеного батька «Богдана» в с. Жураки. Господар пригостивши їх вечерєю, в яку, як потім стане зрозуміло, був доданий «Нептун», непомітно натиснув на кнопку «Тривоги», а сам зник. Підпільникам вдалося втекти, оскільки «Богдан» відмовився вечеряти й зумів відтягнути своїх побратимів у сховок, уникнувши арешту¹³.

Таку ж операцію було розроблено стосовно останнього відомого підпільника на теренах Солотвинщини – вже згаданого «Зуба», який був комендантом крайової боївки зв'язку ОУН (б). Оперативникам вдалося завербувати його сестру Юстину, переконавши її в тому, що так вона врятує свого брата. Їй було надано дозу препарату «Нептун», а в її оселі встановлено радіосигналізаційну систему «Тривога», але дана операція була провалена, бо «Зуб» приходив з охоронцями, яким вдалося сховати свого керівника від облави, коли тому було підсипано снодійний препарат¹⁴.

⁹ Там само. С. 533–534.

¹⁰ Ішук О., Ніколаєва Н. Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА // Український визвольний рух. 2008. № 12. С. 160.

¹¹ Ільницький В. І. Карпатський край... С. 535.

¹² Там само. С. 538.

¹³ Інтерв'ю з І. М. Сенчак, 1934 р. н., с. Раковець. Запис 21.03.2021 р., смт. Солотвин. Інтерв'юер О. Третякова. Особистий архів О. Третякової.

¹⁴ Проданик Д. Шлях боротьби Василя Сенчака – «Ворона». Торонто – Львів // Літопис УПА. 2011. С. 18, 36–37.

Окремо розроблено ще один снодійний препарат – газ «Тайфун», який мав майже моментальну дію і був призначений для розпилювання всередину криївки через вентиляцію. Але й така система мала свій недолік – під час його застосування, на початку, відбувався своєрідних хлопок, який іноді слугував повстанцям своєрідним попередженням. Не рідкістю були випадки, коли балони з «Тайфуном» не спрацювали взагалі.

Вважаємо за доцільне зазначити, що підпільники добре знали про використання таких засобів проти учасників визвольного руху. У зв'язку з цим у серпні 1951 р. розробили спеціальну інструкцію «Про снодійні засоби», в якій було не лише охарактеризовано всі використовувані чекістами речовини, але й описано способи уникнення потрапляння під їх дію¹⁵.

Одним із видів спецзасобів дослідники виокремлюють службово-пошукових собак, яких використовували під час проведення облав, прочісування та військово-чекістських операцій. Тренуванням таких собак займалися відповідні спеціалісти, після чого їх починали залучати до оперативної роботи РВ МДБ. Їх використання було доцільним для спецслужб, адже часто при різноманітних облавах та військових операціях підпільникам вдавалося втекти чи відірватися від переслідувачів. Станом на 1 травня 1949 р. на території Західної України у штаті МДБ використовували 444 службові собаки, з яких 119 припадало на Станіславську область¹⁶. Саме завдяки залученню службових собак чекістам вдалося не втратити слід, куди відступав районний референт «Сталь».

У відповідь керівництво руху опору розробило свої рекомендації щодо протидії такій техніці боротьби, зокрема рекомендували під час військової сутички чи переслідувань вбити саму собаку або її інструктора, оскільки без свого наставника собака ставала некерованою та малоефективною. Також, щоб не дати собаці взяти слід, повстанці посипали свій шлях або натирали своє взуття речовинами із сильним специфічним запахом, який збивав собаку зі сліду. Для такої функції ідеально підходили перець, бензин, ацетон тощо¹⁷.

Траплялося, що радянське керівництво у боротьбі з українським підпіллям використовувало підкладання отрути та засобів мінування в особисті речі й листування повстанців. Такі предмети до рук підпільників передавали надійні агенти. В таких випадках, щоб не видати свою агентуру, радянські спецслужби розробили систему, яка сприяла спрацюванню вибухівки через певний час, отрути зазвичай робили висококонцентрованими¹⁸. Також, починаючи від 27 листопада 1945 р., з видання постанови про додаткові засоби боротьби, часто використовували різного роду приманки – наприклад, продовольчі товари, ліки; бувало, що приманкою ставали агенти чи компартійні чиновники тощо. Але вже в кінці 1946 р. такі способи боротьби майже не використовували через їхню малоефективність¹⁹.

Працівники МДБ ретельно підходили до компрометуючої роботи, метою якої було дискредитувати в очах підпілля окремих її учасників. Таку роботу детально продумували, планували й погоджували із керівництвом МДБ УРСР. Зазвичай цей напрям боротьби спрямовувався на керівників підпілля або ж їхніх

¹⁵ Ільницький В. Використання радянськими карально-репресивними органами спецзасобів у боротьбі проти визвольного руху у Карпатському краї ОУН (1945–1954) // Проблеми гуманітарних наук. Історія. Дрогобич, 2014. Вип. 34. С. 76–86.

¹⁶ Іщук О., Ніколаєва Н. Назв. праця. С. 135.

¹⁷ Там само. С. 137.

¹⁸ Там само. С. 142.

¹⁹ Розлуцький Н. Назв. праця. С. 71.

довірених осіб²⁰. Саме така доля спіткала Ольгу Чемерис «Дніпрова» – друкарку і близьку людину «Марка Боеслава». Її затримали працівники МДБ 1948 р. за допомогою агентури. На допитах жінку намагалися завербувати, вона погодилася на співпрацю. Щоб мати можливість скомпрометувати «Дніпрову», її насильно сфотографували з працівниками УМДБ, а на звороті фотокартки змусили зробити підпис такого змісту: «На довгу й хорошу пам'ять [...] моїм найкращим друзям [...]».

Повернувшись у підпілля, О. Чемерис розповіла про своє вербування органами МДБ і на зв'язок із ними жодного разу не виходила, через що була знову арештована і засуджена до вищої міри покарання²¹. На нашу думку, ймовірно, саме таке компрометування могло послугувати причиною відмови Івано-Франківської прокуратури 1994 р. надати О. Чемерис статус реабілітованої.

Зазначмо, що компрометацію застосовували як до рядових підпільників та бійців УПА, так і керівників різних ланок ОУН (б) та УПА. Зокрема відомо, що тільки за період серпня – листопада 1947 р. в результаті такої роботи на території Богородчанського району було знищено чотирьох членів ОУН (б), серед них – один районний референт пропаганди²².

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що діяльність АБГ була другою за ефективністю формою боротьби з українським визвольним рухом після військових операцій, а з 1946–1947 рр. перебрала на себе основну роль. Це спричинено тим, що після реорганізації НКВС і НКДБ в МВС-МДБ відповідно, на агентурну форму роботи почали звертати більшу увагу. Тепер їй відводили важливішу роль, збільшили мережу агентури та інформаторів, активізували їхнє навчання та вербування, а діяльність агентів детально планували. Активна агентурна робота сприяла знищенню українського підпілля, хоча варто зазначити, що керівництво ОУН (б) і УПА намагалося протистояти цьому.

На допомогу АБГ радянські спецслужби розробили низку спецзасобів, які виконували допоміжну роль у боротьбі репресивного апарату з українським рухом опору. До них належить препарат «Нептун», газ «Тайфун», використання під час облав службових собак і різні вибухові пристрої, які підкладали у приманки та підпільну кореспонденцію. Їхнє використання, зазвичай, мало на меті арешт підпільників живими та з мінімальними або взагалі без людських втрат. Але доцільно звернути увагу на те, що частково через недбалість у використанні, а частково через низьку якість деяких спецзасобів, їхня ефективність часто підводила радянських агентів. У результаті цього, підпільникам нерідко вдавалося уникнути арешту.

The article analyzes the agency work of the Soviet repressive apparatus and its influence on the Ukrainian liberation movement in the Bohorodchany region. The author also considers the peculiarities of use of the special means against the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army in the form of radio alarm devices «Tryvoga», the drug «Neptune» and gas «Typhoon».

Key words: agent-combat groups, resident, agent, radio alarm device «Tryvoga», drug «Neptune», gas «Typhoon».

²⁰ Ляницький В. Використання компрометаційних прийомів при ліквідації підпілля у Карпатському краї ОУН (1945–1954 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. № 40. С. 158.

²¹ Дрابعук І. Доля-недоля Ольги Чемерис // Краєзнавець Прикарпаття. 2013. № 21. С. 39–40.

²² Розлуцький Н. Назв. праця. С. 73.

УДК: 94 (477.83(86):271.4 (092)

Андрій Гресько (Івано-Франківськ, Україна)

ПОГОНСЬКИЙ МОНАСТІР У 90-х рр. ХХ ст.: ВІДРОДЖЕННЯ ПАЛОМНИЦЬКОГО ОСЕРЕДКУ

У статті проаналізовано умови та хід відродження Погонського монастиря впродовж 1991–2001 рр. Виокремлено початкові обставини відродження обителі, простежено вирішення питання реєстрації, реституції та реставрації чернечого осередку. Висвітлено діяльність першого настоятеля відродженого паломницького центру – о. Никодима Гуралюка та зв'язки монастиря з івано-франківським єпископом Софроном Дмитерком.

Ключові слова: Погонський монастир, реєстрація, реставрація, реституція, уповноважений Ради у справах релігійних культів, Чин Святого Василя Великого.

Утвердження незалежності України та усунення цензурно-ідеологічних бар'єрів дозволило розпочати відродження релігійних осередків тих конфесій, які зазнали утисків з боку тоталітарних режимів. Із числа таких – Українська греко-католицька церква (далі – УГКЦ), фактор якої радянська історіографія сприймала виключно деструктивним для українців. Саме тому історію УГКЦ, як і багатьох підпорядкованих їй сакральних храмів, паломницьких центрів і монастирів (у тому числі Погонського) довго не вивчали повноцінно. Це формує потребу комплексного дослідження греко-католицьких сакральних центрів заради створення об'єктивної картини релігійного життя краю, зокрема висвітлення процесу організаційного відродження чернечих монастирів у посткомуністичну добу. На прикладі історії Погонського монастиря ми продемонструємо організаційні умови, проблеми та труднощі, з якими доводилося стикатися заново посталим обителям упродовж 90-х рр. ХХ ст.

Монастир Успіння Матері Божої у с. Погоня Івано-Франківського (колишнього Тисменицького) району, Івано-Франківської області є чоловічим чернечим осередком Чину Святого Василя Великого (далі – ЧСВВ) на Покутті. 1947 р. монастир був зліквідований радянською владою, однак його відроджено стараннями настоятеля, о. Никодима Гуралюка, та перетворено з парафії маленького села у справжній паломницький центр. Повна історія Погонського монастиря досі залишається не висвітленою в історичних дослідженнях. Порівняно з розвідками минулої монастиря до 1940-х рр., яких украй мало, етап української незалежності привернув до себе увагу цілої низки дослідників. Зокрема Ю. Боечко¹ систематизувала відомості про чудотворні зцілення в обителі. Г. Кознюк², Л. Лавренюк³, В. Погорецький⁴ у публіцистичній формі висвітлили окремі аспекти історії монастиря. Журналісти В. Заник⁵ і С. Лелик⁶ вивчали роботу Погонянського психоне-

¹ Боечко Ю. Чуда з Погоні. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2018. 160 с.

² Кознюк Г. Цариця Покуття. Стежками святої Погоні. Чернівці : Друк Арт, 2014. 136 с.

³ Лавренюк Л. Радуйся, Ручко Всезолота! Оповідки про навернення і зцілення за посередництвом молитов до пречистої Діви Марії, Яка прославилась у своєму Чудотворному Образі в Погоні. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2018. 72 с.

⁴ Погорецький В. На крилах молитви до Погонської Матері Божої. Тернопіль : Астон, 2004. 48 с.

⁵ Заник В. Будинки людей з особливими душевними потребами в Погоні // Вперед. 2018. 8 берез. (№ 10). С. 7.

врологічного інтернату; Н. Кушніренко – паломницькі прощі до Погоні⁷; Л. Прокіпчук⁸, І. Пелехатий⁹ – віднайдення чудотворної ікони; І. Скрипник – загальну історію монастиря¹⁰. На жаль, у більшості випадків це доробки публіцистичного та оперативного-інформаційного характеру, пов'язані із монастирем, тоді як повноцінні історичні дослідження не проводилися. У зв'язку з відсутністю у фондах Державного архіву Івано-Франківської області окремої справи стосовно Погонського монастиря, нами проведено пошуки у фонді Р-388 «Уповноважений ради у справах релігійних культів при Виконкомі Івано-Франківської обласної Ради депутатів трудящих».

Метою статті є висвітлення відродження Погонського монастиря протягом 1991–2001 рр. Нижня межа обумовлена офіційною реєстрацією чернечої обителі в Києві, а верхня – переосвяченням центрального храмового образу та повернення чудотворної ікони до Погоні, що ознаменувало початок повноцінного функціонування паломницького центру. Основними завданнями є простеження вирішення чернечою братією трьох основних завдань того часу: реєстрації, реставрації та реституції.

Як відомо, Погонський монастир витримав труднощі двох світових воєн без особливих втрат, однак остаточне встановлення радянського контролю протягом 1943–1944 рр. над територією України призвело до закриття обителі, реалізованого шляхом силового об'єднання УГКЦ з Руською Православною церквою Московського патріархату (РПЦМП) на так званому Львівському соборі та в наступні роки. Базовим положенням реалізації радянською владою «укрупнення» греко-католицьких монастирів Івано-Франківщини (тоді Станіславщини) став таємний «План-проект переселення і злиття монастирів і монахів греко-католицької церкви в Станіславській області від 1-го квітня 1946 р.», затверджений у середині березня уповноваженим Ради у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР по Станіславській області Сердюченком та головою облвиконкому депутатів трудящих Станіславської області Глущенком¹¹. Дане рішення остаточно було виконано 5 березня 1947 р. головою Тисменицького райвиконкому, який побував у Погонському монастирі, склав інвентарний опис нерухомого майна обителі та постановив виселитися решті монахів, які там іще були, – Миронові Грубому та Степанові Дмитерку¹².

Передбачалося, що с. Погоню буде обслуговувати православний священник із с. Пшеничники (на момент закриття – це Ілля Штогрин)¹³. Нерухоме майно обителі рішенням Тисменицької районної Ради депутатів трудящих від 26 жовтня

⁶ Лелик С. Тепло «дивних» жінок [про психоневролог. Інтернат для жінок в с. Погоня Тисменицького району] // Репортер. 2016. 10 берез. (№ 10). С. 17.

⁷ Кушніренко Н. Цариця Покуття // Вперед. 2001. 23 серп. (№ 40). С. 6.

⁸ Прокіпчук Л., Кушніренко Н. Знайдено чудотворну ікону Матері Божої із Погоні // Вперед. 2001. 21 квіт. (№ 22). С. 1.

⁹ Пелехатий І. Вітаємо тебе, Погінська Мати Божа, Царице Покутського краю! [Про повернення після 50 р. Чудотворної Ікони Матері Божої Погінської до своєї святині – Свято-Успенського монастиря ОО. Василіан у с. Погоня Тисмениц. р-ну] // Нова Зоря. 1996. Трав. (№ 11). С. 3.

¹⁰ Скрипник І. Погоня. Велич і забуття // Вперед. 1992. 3 черв. (№ 36). С. 3.

¹¹ ДАІФО. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 4. Директивы совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросу деятельности религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросу деятельности религиозных культов. Информационные доклады о работе и состоянии религиозных культов по Станиславской области. Сведения райисполкомов о служителях культов и молитвенных домах. 9 января 1946 г. – 30 декабря 1946 г. Арк. 96, 126.

¹² Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 45. Ведомости и списки монахов монастыря «Василианский орден» греко-католической церкви Тисменицкого района. 1 сентября 1945 г. – 1 апреля 1946 г. Арк. 18.

¹³ Там само. Арк. 11.

1946 р. передано УМДБ Станіславської області а в згодом – Пшеничниківському колгоспові ім. Мічуріна¹⁴. Храмову церкву 1954 р. знесено, а на її місці постав Погонянський психоневрологічний інтернат. Так чернечий осередок у Погоні був знищений, а його майно націоналізоване¹⁵. На місці первісного основного храму постав медичний заклад а релігійне життя на тривалий час завмерло. Журналіст І. Скрипник, який побував у Погоні на початку 90-х рр. ХХ ст., констатував фактичну відсутність слідів чернечого осередку, за винятком будівлі чернечих келій¹⁶.

Психоневрологічний інтернат і надалі виконує своє призначення. На початку 1990-х рр. його директором став М. Ферштейн¹⁷. Заклад нараховував близько півтори сотні пацієнтів та 30 осіб персоналу. У ньому облаштовані: приміщення в головному корпусі та чернечих келіях, парк, двір та каплиця. При ньому ж функціонує центр реабілітації, де допомагали пацієнтам повернутися до нормального життя після одужання¹⁸. Розпад тоталітарної системи співпав із початком ремонтних робіт у приміщенні головного корпусу. На сьогодні медичний заклад активно співпрацює з монастирем, однак на початку його відновлення між інтернатом та обителлю виникли майнові суперечки.

Ініціаторами відродження Погонського монастиря стали двоє людей: С. Дмитерко та Михайло Гуралюк. С. Дмитерко, відомий під церковним іменем Софрон, був одним із трьох монахів Погонського монастиря напередодні його закриття¹⁹. Після ліквідації обителі о. Софрон Дмитерко зберіг відданість УГКЦ і, ставши єпископом, проводив підпільну діяльність. Він осів у м. Коломиї на вулиці Козланюка 92, офіційно працював на місцевій яйцефабриці. Як колишнього уніата його взяли на облік міліції²⁰. М. Гуралюк – уродженець с. Вербовець Косівського району. Пройшовши навчання у підпільній семінарії, у ніч із 20 на 21 листопада 1981 р. його обличив о. Софрон Дмитерко з подальшим висвяченням на священника 13 грудня 1987 р. під іменем Никодим²¹. З 1985 р. о. Никодим проживав на вул. Барбюса в Івано-Франківську та офіційно працював вахтером ремонтного заводу²².

Активізували діяльність підпільного духовенства УГКЦ спроби контролюваних реформ і обмеженої демократизації в СРСР, а також підготовка візиту Генерального секретаря М. Горбачова до Ватикану в грудні 1989 р. Тому першим кроком о. Софрона Дмитерка на шляху повернення УГКЦ до Івано-Франківська було формування заяви-прохання від 23 листопада 1989 р. на адресу уповноваженого Ради у справах релігійних культур Івано-Франківської області з вимогою повернути українським греко-католикам церкву Царя Христа та монастирські приміщення у мікрорайоні Майзлі, на вул. Радянській (тепер Незалежності, 181) з

¹⁴ Там само. Арк. 21.

¹⁵ Боечко Ю. Назв. праця. С. 90.

¹⁶ Скрипник І. Погоня. Велич і забуття // Вперед. 1992. 3 черв. (№ 36). С. 3.

¹⁷ Заник В. Назв. праця. С. 7.

¹⁸ Лелик С. Назв. праця. С. 17.

¹⁹ ДАІФО. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 45. Ведомости и списки монахов монастыря «Василианский орден» греко-католической церкви Тисменицкого района. 1 сентября 1945 г. – 1 апреля 1946 г. Арк. 18.

²⁰ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 112. Материалы о наличии и деятельности униатов, покутников, монахов и монахинь. 1 января 1968 г. – 30 декабря 1972 г. Арк. 129.

²¹ Лавренюк Л. Назв. праця. С. 8, 9.

²² ДАІФО. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 211. Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бивших монахів і монахинь. (інформації, довідки, списки) за 1987 рік. Арк. 50.

підписами півсотні віруючих, у тому числі о. Никодима²³. Однак відповідь від уповноваженого ради М. Дерев'янка була негативною. Він аргументував це офіційною відсутністю визнаної ієрархії УГКЦ у СРСР та зайнятість цих споруд: церкви Царя Христа – як тимчасового сховища Державного архіву Івано-Франківської області, а також кінотеатру ім. Горького у чернечих спорудах²⁴. Відтак перша спроба повернутися була невдалою, однак це не зупинило духівництво УГКЦ.

Невдовзі, 23 квітня 1991 р., Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», який регламентував свободу віросповідання та структуру функціонування релігійних груп в УРСР. Ще раніше о. Софрон Дмитерко відправив кілька заяв-прохань до Івано-Франківської облради із вимогами повернути греко-католикам монастир на Майзлях у Івано-Франківську, у Гошеві та Погоні. Офіційна відповідь надійшла 30 жовтня 1991 р. згідно якої уповноважений у справах релігійних культур Івано-Франківської області задовольнив вимоги владики щодо монастирів на Майзлях і в Гошеві, але питання реєстрації та повернення майна Погоні було ускладнене розміщенням на місці первісного храму вже згаданого інтернату, тому потребувало окремого розгляду²⁵. Попри це, о. Софрон Дмитерко, колишній монах із Погоні, зумів перенести центр єпархії УГКЦ до обласного центру й розпочати легальну діяльність з відновлення храмів та монастирів УГКЦ.

Отець Никодим весь час співпрацював з єпископом і був призначеним ігуменом Погонського монастиря, куди прибув наприкінці серпня 1991 р. Попри першу невдачу з поверненням землі, спільними зусиллями було відправлено наступну заяву щодо реєстрації Погонського монастиря, яка цього разу виявилася успішною. 4 серпня 1991 р. було отримано офіційне Свідectво про реєстрацію статуту релігійної організації, що завершило розв'язання першої із ключових проблем монастиря Успіння Матері Божої ЧСВВ²⁶.

Проходження офіційної процедури реєстрації давало підстави ігуменові Погоні та єпископові клопотатися про земельну та майнову реституцію обителі. Монастир претендував на повернення чернечих келій площею 120 кв. м, землю, на якій знаходилася основна церква, три господарські споруди та 19 гектарів орної землі, включно з іншими об'єктами – загальною площею 42 га²⁷. Єпископ Софрон Дмитерко з означеним клопотанням щодо повернення незаконно відчуженої власності Погоні звернувся 3 лютого 1992 р. до Тисменицького райвиконкому²⁸ та 27 лютого 1992 р. до голови Івано-Франківського облвиконкому М. Яковини²⁹. Однак, і цього разу уповноваженим у справах релігійних культур М. Дерев'янком було відмовлено у зв'язку з функціонуванням на території колишнього монастиря медичного закладу, проведенням там ремонтно-будівельних робіт, зайнятістю келій

²³ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 216. Листи, скарги, заяви громадян та документи по їх розгляду. 1989 р. Арк. 15.

²⁴ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 221. Листи, скарги, заяви громадян і документи по їх розгляду. 2 січня 1990 р. – 4 червня 1990 р. Арк. 290.

²⁵ ДАІФО. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 294. Листи, скарги, заяви громадян і документи по їх розгляду. 14 вересня 1991 р. – 29 листопада 1991 р. Арк. 294.

²⁶ Там само. Ф. Р-388 Оп. 2. Спр. 270. Листування з релігійними центрами з соціально-побутових, господарських питань за 1996 р. Арк. 14, 15.

²⁷ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 45. Ведомости и списки монахов монастыря «Василианский орден» греко-католической церкви Тисменицкого района. 1 сентября 1945 г. – 1 апреля 1946 г. Арк. 3–6.

²⁸ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 245. Переписка з релігійними центрами з соціально-побутових, господарських та інших питань за 1992 р. Арк. 2.

²⁹ Там само. Арк. 5.

під палати та неможливістю перенести заклад³⁰. Так виникла проблема суміщення двох закладів на одній території.

Уже через рік о. Никодим зіткнувся з тим, що психоневрологічний інтернат розпочав процедуру приватизації землі, у користуванні якою перебував, а це торкалося й претензій земельної реституції монастиря. Саме тому ігумен Погоні написав звернення до уповноваженого у справах релігійних культів Івано-Франківської області М. Дерев'янка та владики Софрона Дмитерка із вказівкою на незаконність здійснюваних інтернатом заходів, вимагаючи рівноцінного поділу землі і майна між двома закладами³¹. На це він одержав задовільну відповідь від єпископату Івано-Франківської області та уповноваженого: постановлено, що земля і будинки націоналізації не підлягають³².

Щоб остаточно вирішити питання землі, о. Никодим Гуралюк покинув Погонський монастир, а на його місце тимчасово було призначено о. Йосипа Холода із Івано-Франківська³³. Ігумен Погоні відправився до Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДАІЛ), де провів пошукову роботу для підтвердження права монастиря на земельне володіння у фонді 684 «*Протоігуменат монастирів чину св. Василя Великого, м. Львів*» та інших фондах УГКЦ архівної установи. Здобувши потрібні відомості, 24 серпня 1994 р. до голови Івано-Франківської обласної ради С. Волковецького було направлено Ординаріат івано-франківського єпископа Софрона Дмитерка та звернення Протоігумена ЧСВВ у Львові о. Василя Мендруня від 18 жовтня 1994 р. з вимогою остаточного вирішення питання реституції нерухомого майна Погонського монастиря³⁴. Як доказ прав Погонського монастиря на землю і будівлі було наведено виписки із земельних реєстрів, відомостей про сплату податків, обстеження монастиря та здійснювану ним економічну діяльність, які велися австрійською та польською адміністраціями, а також акти насильницького відібрання володіння радянською владою. У ході переговорів до Погоні відправилася ревізія, очолена начальником управління з гуманітарних питань області В. Скрипником³⁵. Як наслідок, 24 червня 1996 р. облдержадміністрацією Івано-Франківської області введено у дію постанову «*Про повернення частини споруд монастирю у с. Погоня*»³⁶. Згідно з постановою у власність монастиря повернуто чернечі келії, виділено земельну ділянку за межами диспансеру для будівництва храму та релігійних споруд, введено у спільне користування господарськими будівлями та виділено частину земельного фонду на користь монастиря. Констатуємо, що це стало завершенням проблеми реституції для обителі, що дало можливість зайнятися реставрацією головних споруд і пошуком втрачених артефактів.

Розташування головного корпусу інтернату на місці зруйнованого монастирського храму унеможливило реставрацію його на канонічному місці. Перший храм була споруджено у Погоні 28 серпня 1993 р. Йшлося про дерев'яну

³⁰ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 240. Листи, скарги, заяви громадян та документи по їх розгляду за 1992 рік. Том II. Арк. 196, 197.

³¹ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 251. Листування з релігійними центрами з соціально-побутових та господарських питань за 1993 р. Арк. 6, 7.

³² Там само. Арк. 10.

³³ ДАІФО. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 269. Річні звіти про кількість релігійних організацій та культових споруд за 1995 р. Арк. 69, 73.

³⁴ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 270. Листування з релігійними центрами з соціально-побутових, господарських питань за 1995 р. Арк. 9–11.

³⁵ Там само. Арк. 17.

³⁶ Там само. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 277. Листування з релігійними центрами з соціально-побутових та господарських питань за 1996 рік. Арк. 14.

церкву, перенесену сюди із с. Рунгури. Слідом за нею постали відновлені кладовище та хресна дорога – 1998 р., а також дзвіниця – 2000 р. Ще одним актуальним питанням стало повернення Погонської чудотворної ікони Пресвятої Богородиці, на що було отримано ординаріат 1996 р. від о. Софрона Дмитерка³⁷. Першу копію виявили ще 1993 р. сестер служебниць м. Тисмениця. Наступну – 1996 р. у с. Дора, у власниці Антоніни Бачинської, якій образ передав о. Григорій Балагурак³⁸. Виникла проблема виявлення оригіналу чудотворної ікони.

2001 р. при підготовці до візиту в Україну понтифіка Іоанна-Павла II готувалася процедура повторного освячення ікони. З цією метою було віддано копії на експертизу до науково-дослідного інституту «Укрзахідпроектреставрація». Актом цієї установи від 6 березня 2001 р. постановлено, що чудотворну ікону, зважаючи на стилістичні характеристики та сліди риз, можна ідентифікувати серединою XVII ст.³⁹ Отже, оригінал ікони був виявлений та переосвячений Іоанном Павлом II 27 червня 2001 р. у ході візиту Папи до Львова⁴⁰. Після цього ікону урочисто повернуто до Погоні, де 6 липня проведено урочисту літургію. На ній були присутні близько п'яти тисяч паломників, перед якими о. Никодим Гуралюк офіційно виголосив молитву «*Перепросьба Чудотворної ікони Матері Божої у Погоні*»⁴¹. Повернення на своє місце центральної ікони завершило головну систему заходів, проведених настоятелем монастиря протягом 90-х рр. XX ст., що привело до поступового відродження чернечого осередку в Погоні. З цього моменту почався період активної розбудови обителі й трансформації її з малого монастиря у паломницький центр.

Отже, Погонський монастир протягом 1991–2001 рр. пережив етап відродження після тривалого періоду забуття та руйнування. Стараннями останнього монаха обителі – о. Софрона Дмитерка, який став івано-франківським єпископом, було збережено тяглість чернечої обителі шляхом виховання представника нового покоління духовенства – о. Никодима Гуралюка. Молодий ігумен зіткнувся із трьома найбільшими проблемами, які загалом вдалося вирішити: ще на початку 1990-х рр. зареєстровано паломницький центр у Погоні, повернуто більшість монастирських володінь післявоєнного часу, тільки реставрація храму зазнала невдачі – це стало неможливим через розташування на канонічному місці головного корпусу медичного закладу. Саме тому братії довелося обстоювати свої права на нову земельну ділянку задля початку зведення головного храму з нуля. Варто звернути увагу на принцип, дотриманий братією протягом даного процесу: вирішення поставлених перед собою завдань мирними й законними методами, позбавленими насилля. Перед нами яскравий приклад монастиря, який відновлюється з небуття у посттоталітарний період історії України. Аналогічний шлях у тій чи іншій формі пройшов ледь не кожен греко-католицький чернечий осередок.

Нами проаналізовано лише одне десятиліття історії монастиря у Погоні. Досі не вивченими залишаються інші важливі питання даної проблеми: просо пографічний аспект, статистичні відомості, археологія Погонського монастиря та ін. Вважаємо за доречне проведення подальших студій з вивчення історії найбільшого паломницького центру Покуття в інші періоди його функціонування, зокрема Річ-Посполитівського та Австрійського (Австро-Угорського). Для цього слід організувати пошукову роботу у фондах ДАІФО (зокрема фонд 504 «*Станіславська греко-*

³⁷ Кознюк Г. Назв. праця. С. 131.

³⁸ Погорецький В. Назв. праця. С. 21–22.

³⁹ Кознюк Г. Назв. праця. С. 132.

⁴⁰ Пелехатий І. Назв. праця. С. 3.

⁴¹ Кушніренко Н. Цариця Покуття. *Вперед*. 2001. 23 серп. (№ 40). С. 6.

католицька єпископська консисторія, м. Станіслав, Станіславського повіту, Станіславського воєводства» та фонд Р-388 «Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при исполкоме Ивано-Франковского обласного Совета депутатов трудящихся») та ЦДІАЛ України (фонд 684 «Протоігуменат монастирів Чину Св. Василя Великого»).

The article analyzes the terms and a progress of the revival of the Pohonia Monastery during the 1991–2001. The initial circumstances of the revival of the sanctuary are distinguished, the solution to the issue of registration, restitution and restoration of the monastery was traced. The activities of the first prior of the revived pilgrimage center – priest Nicodemus Guralyuk, OSBM are highlighted and the connections of the monastery with Sofron Dmyterko, the Bishop of the Ukrainian Greek Catholic Eparchy of Ivano-Frankivsk.

Key words: *Pohonia monastery, the registration, the restoration, the restitution, Authorized council for religious cults, OSBM.*

ЕТНОЛОГІЯ, ТУРИЗМ, ОСВІТА

ПРИКАРПАТТЯ

УДК: 392.5(477.85/87)«20»

Наталія Сінітович (Івано-Франківськ, Україна)

ПЕРЕДВЕСІЛЬНИЙ ЦИКЛ ЗВИЧАЇВ ТА ОБРЯДІВ НА ВЕРХОВИНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті описано передвесільні звичаї у селах Верховинського району Івано-Франківської області (Україна). Досліджено головні обрядодії передвесільного циклу – сватання (гуцул. «старости»), пошиття весільного вінка та власне підготовку до весілля, яка включає в себе чимало цікавих традицій. Проаналізовано тенденції та зміни, які відбувалися протягом другої половини ХХ ст.

Ключові слова: гуцули, весілля, старости, обряд, традиції, молодий, молода.

Гуцульщина здавна славиться надзвичайно колоритною та цікавою культурою, яка нікого не залишає байдужим. Весільні звичаї та обряди займають одне з головних місць у системі сімейної обрядовості. Яскравим прикладом живучості стародавніх традицій на території Прикарпаття, зокрема Верховинського району Івано-Франківської області, є феномен гуцульського весілля. Впродовж останніх років цей обряд зазнав деяких змін, але і в сучасних умовах він зберіг усі свої характерні риси¹. Гуцульські звичаї та традиції завжди приваблювали чималу кількість дослідників. Варто наголосити, що на середину ХХ ст. про гуцульське весілля немає узагальнюючої праці, а лише окремі статті, наприклад С. Маховської², в якій авторка на основі розповідей респондентів різного віку сіл Верховинського району описала тенденції та зміни гуцульського весілля протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Не можна залишити без уваги публікацію старшого наукового співробітника філії «Гуцульщина» Національного науково-дослідного інституту українознавства Я. Зеленчука³. У статті «Весілля на Гуцульщині» автор коротко охарактеризував місцеві звичаї та обряди.

Основу нашого дослідження складають матеріали опитувань респондентів, більшість яких проживає у с. Голови Верховинського району. Хронологічно їхні спогади охоплюють другу половину ХХ ст.

Насамперед зауважмо, що здавна вибір пари цілковито залежав від уподобань батьків, які самостійно вирішували долю дітей. До уваги зазвичай брали матеріальний стан майбутнього зятя чи невістки. Бували випадки коли дітей сватали від моменту їхнього народження і просто чекали, коли настане час для одруження. Про майбутнє весілля домовлялися батьки дітей або ж навіть близькі родичі⁴.

¹ Зеленчук Я. Гуцульське весілля на Верховинщині. Українознавство. 2008. № 2. С. 268–270.

² Маховська С. Весільна обрядовість Верховинського району Івано-Франківської області: локальна специфіка, особливості термінології, динаміка змін. Народна творчість та етнологія. № 6. 2013. С. 57–65.

³ Зеленчук Я. Назв. праця. С. 268–270.

⁴ Маховська С. Назв. праця. С. 57.

Здебільшого зі своїм майбутнім чоловіком дівчина знайомилася вже на старостах (сватанні), або ж на оглядинах, якщо такі були. Заміж дівчат віддавали у 15–16 років, а то й раніше. Жителька с. Голови Василина Понепояк так описує своє весілля, яке відбулося 1961 р.: «Я любила одного хлопця, добрий такий був, але мама і дедя [тато] рішили виддати мене за бригадира-тракториста, бо він мав багато землі, казали мені, що я не буду бідувати. Перший раз ми зустрілись на старостах, де виявилось, що він позашлюбний син мого вуйка [дядька], але весіле не відмінили, через три тижні назначили його. На наступний день прийшов у старости мій хлопець, але я вже була посватана. Колис не було телефонів, аби подзвонити і сказати що ти прийди швидше. І так мене виддали за мого двоюрідного брата» (див. фото 1–2)⁵.

Молоді люди обов'язково мали виконувати побажання своїх батьків, адже було недопустимо суперечити старшим за віком. Будь-який спротив з боку молоді жорстоко карався. Одним із прикладів розплати за неслухняність є розповідь, записана С. Маховською у с. Замагора. В одного із замагорських газдів була шістнадцятилітня донька. Якось до дівчини почав навідуватися хлопець, який тільки стояв за воротами та спостерігав за нею. Дівчина, знаючи, що батько буде сваритися, довго його уникала. Але через якийсь час все ж таки наважилася на зустріч. Молоді люди поспілкувалися біля воріт і розійшлися. Коли ж батько дізнався про це, то разом з матір'ю побили доньку корбачем (батогом). Через травми молода дівчина невдовзі померла⁶.

До 70-х рр. ХХ ст. старости відбувалися зазвичай на Різдвяні свята, оскільки весілля тоді святкували в «мнісниці». Це період після Різдва та до початку Великоднього посту. У більшості випадків старости приходили в дуже короткий термін після домовленостей між батьками. Дане дійство відбувалося за два-три тижні до весілля, а то й за тиждень. Початковий цикл весільної обрядовості святкували в цю пору року, оскільки взимку зазвичай було менше роботи на обійсті, відповідно був час для проведення весілля⁷.

Ситуація суттєво змінилася упродовж 1970–80-х рр., бо весілля почали святкувати в різні пори роки, окрім, звичайно, посту (див. фото 3–4). Це обумовлювалося тим, що з'явилися нові господарські знаряддя праці, які суттєво полегшували роботу людей. А також батьки стали виховувати дітей значно демократичніше, що означало особистий вибір молодих людей, коли та з ким одружуватися. Раніше на Гуцульщині досить зрідка, спочатку видавали заміж молодших дітей. Оскільки вважалося, що якщо спершу вийдуть заміж молодші, то старші діти будуть завжди жити з батьками та ніколи не знайдуть пару. Тобто, як говорять гуцули, «залишаться в дівках/парубках»⁸.

Як заведено, після домовленостей між батьками (як ще називають на Гуцульщині, «визнавки»), наречений ішов у старости. У «визнавки» приходили батьки нареченого та сам наречений, щоб подивитися, як себе веде дівчина та що вона вміє робити. При нагоді домовлялися про дату сватання. Інколи приходили одразу у старости без «визнавок». Багато було випадків, коли дівчина навіть не

⁵ Респондент Понепояк Василина Степанівна, 4 лютого 1944 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: сім класів Головівської школи; працювала швесою в цеху; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 19.03.2020 р. у с. Голови.

⁶ Маховська С. Назв. праця. С. 58.

⁷ Респондент Дідушко Ганна Дмитрівна, 11 січня 1952 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: вісім класів Головівської школи; працювала листоношею; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 20.06.2020 р. у с. Голови.

⁸ Маховська С. Назв. праця. С. 58.

підозрювала, хто і для чого прийшов до них додому. Як розповідає жителька с. Голови Парасковія Гаращук: «Нас в сім'ї є шість дівчат, найстаршу виддали за чоловіка з другого села, добрий був чоловік. А коли видавали мою другу старшу сестру, то їй було п'ятнадцять років. Вона собі за припічком гралася з котиком, коли в хату прийшли якісь люди і говорили з нашими батьками. Вона навіть не знала хто то тий для чого прийшли. На другий день прийшли ці самі люди до нас до хати і сказали що прийшли сватати мою сестру. Отак моя сестра за день з дитини стала майже заміжньою жінкою»⁹.

У старости наречений приходив з частуванням. Зазвичай це була горілка, два калачі та до п'яти кілограм сала. Все залежало від того, наскільки багатий наречений: чим більше приносив дарів, тим заможнішим. Згадані дарунки називалися «питте». Дівчина при цьому мала заховатися в шафу або в будь-яке інше місце, а наречений мав її шукати до того часу, поки не знайде. Свати при цьому ж говорили: «Прийшли стрільці, шукати куницю» чи «Де сховалася куниця?»¹⁰. Такий мотив полювання під час старостів дещо перегукується із загальноукраїнською традицією. Коли наречений знаходив дівчину, тоді сідали за столи і домовлялися¹¹.

Страви на столі були традиційними: голубці, «бураки», книші та ін. З алкогольних напоїв переважала горілка, рідше – вино. Господарі натомість старалися на стіл ставити найкращий та найновіший посуд, щоб не було соромно перед сватами. Під час гостини свати питали, чи згодні видати дівчину за цього парубка; якщо так, то обговорювали хід майбутнього весілля. У Верховинському районі не було відомо про звичай «давати гарбуза». Відмову хлопець отримував словами¹².

За столом домовлялися про дату проведення весілля. Як уже зазначалося, це могло бути місяць після старостів, а то й раніше. Визначали день, коли можна розписатися та коли брати шлюб. Це міг бути не день весілля, оскільки раніше заяву на одруження потрібно було нести за три тижні до весілля. Із церковним шлюбом було значно складніше, тому що в радянський період було заборонено вінчатися. Вінчання могло відбуватись і через кілька років, або ж таємно¹³.

Говорили також про придане наречених («віно»). У «віно» нареченій зазвичай давали клаптик землі, корову чи телицю, одяг та деякі продукти, тобто все те, що мали заготовлене заздалегідь. На старостах вирішували, де мають проживати молодята після весілля. Було декілька варіантів. Це, зокрема, мешкати з батьками нареченого, що траплялося значно частіше, з батьками нареченої, або ж іти на «годованці». Йти на «годованці» означало жити разом і доглядати за літніми людьми в селі. Вони не обов'язково мали бути родичами. Відповідно після смерті цих людей усе господарство переходило до молодят. Також були

⁹ Респондент Гаращук Параска Миколаївна, 22 грудня 1971 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Професійне училище № 13 м. Івано-Франківськ; працювала оператором на заводі «Позитрон»; приватний підприємець. Записано Н. Сінітович 25.06.2020 р. у с. Голови.

¹⁰ Респондент Сінітович Ганна Федорівна, 24 червня 1956 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Калуський культосвітній технікум; працювала бібліотекарем; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 15.03.2020 р. у с. Голови.

¹¹ Маховська С. Назв. праця. С. 59.

¹² Там само. С. 58.

¹³ Респондент Корнелюк Парасковія Петрівна, 1 березня 1949 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Косівський червонохрестівський технікум; працювала медсестрою; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 17.03.2020 р. у с. Голови.

випадки, що молодята тимчасово мешкали з батьками, а потім «будувалися» на тій ділянці, яку давали у віно, але це траплялося вкрай зрідка¹⁴.

Якщо ж прийняли рішення, що вінчання таки буде в день весілля, а весілля через місяць, то йдуть наступного дня до священника до «протоколу» та з проханням виголосити заповіді. Заповідь, або ж вживається інший варіант «оповідь», виголошується в церкві за три тижні до весілля. Під час «оповіді» парох вказує дані про молодят та інформацію про проведення весілля. Також просить небайдужих громадян села, які знають перепони для укладення цього шлюбу, звернутися до церковного комітету. На оповіді мають бути присутні молодята, оскільки вони обов'язково повинні приступити до сповіді. Якщо ніщо не перешкоджає шлюбу, то священник вінчає молодят¹⁵.

Однак так буває не завжди. У с. Голови відомий випадок, коли хлопець «звів» дівчину (тобто вона народила від нього позашлюбну дитину) та почав зустрічатися з іншою і навіть хотів одружитися¹⁶. Після старостів священник зачитав першу оповідь у церкві. Наступного дня до нього підійшла мати зведеної дівчини і розказала всю ситуацію, тому він відмовився вінчати молодят.

Після сватання відбувається не менш важливий період – підготовка до весілля. Місце проведення весілля з кожним десятиліттям змінювалось. На початку ХХ ст. весілля робили в домівках, відповідно кількість запрошених коливалася в межах п'ятдесяти людей. Гуцульська хата в першій половині ХХ ст. складалася з двох кімнат, великого коридору (на Гуцульщині говорять «хороми»), а також з двох комірчин («кліть»). Одна комора слугувала для зберігання одягу, інша – їжі. У другій половині ХХ ст. домівки будували більші, щоб у них було зручно в майбутньому проводити весілля. Застілля проходили в кімнатах, а танцювали і веселилися в «хоромах»¹⁷. За переказами жительки с. Голови Ганни Сінітович, бували випадки, коли одні люди сиділи за столами, а інші чекали в «хоромах» і танцювали, тобто чергувалися одні з одними, бо не було місця для усіх¹⁸.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. місце проведення змінилося. Кількість гостей на весіллі збільшувалася, відповідно не було змоги в домівках частувати всіх людей. Тому почали будувати великі приміщення на території господарства, які називалися «їдальня» та «данцовня» (данцовня від слова «данець», що означає танець). Сусіди завжди брали активну участь у підготовці до весілля, тому допомагали будувати «їдальні та данцовні», які зводилися з дерева, хоча бували випадки, коли ставили палатки з брезенту¹⁹.

¹⁴ Респондент Маротчак Марія Іванівна, квітень 1934 р. н.; місце народж.: с. Черемошна Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; чотири класи Черемошнянської школи; працювала у колгоспі; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 15.07.2020 р. у с. Голови.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Респондент Сінітович Світлана Іванівна, 9 травня 1977 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Чернівецький коледж культури і мистецтв ім. Сидора Воробкевича; шкільний бібліотекар. Записано Н. Сінітович 26.06.2020 р. у с. Голови.

¹⁷ Респондент Дідушко Іван Іванович, 7 липня 1953 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: вісім класів Головівської школи; працював лісником; пенсіонер. Записано Н. Сінітович 07.07.2020 р. у с. Голови.

¹⁸ Респондент Сінітович Ганна Федорівна, 24 червня 1956 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Калуський культосвітній технікум; працювала бібліотекарем; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 15.03.2020 р. у с. Голови.

¹⁹ Респондент Сінітович Василь Степанович, 11 лютого 1952 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут; працював зооінженером; пенсіонер. Записано Н. Сінітович 19.06.2020 р. у с. Голови.

Весілля не обходилося без дружбів та дружок. Кількість їх коливалася в межах десяти, а то і більше (все на власний розсуд наречених). Якщо, для прикладу, наречений обрав шість друзів, то відповідно в нареченої мало бути шість дружок. Завжди має бути парне число, щоб молодята «були у парі» (див. фото 5). У дружби і дружки запрошували зазвичай рідних братів та сестер, друзів, сусідів та далеких родичів. З лівого боку їм прикріплювали «китицю» (квітку)²⁰.

У процесі підготовки до весілля дружки приходили до нареченої «робити квітки на деревце». Робили квітки з паперу таких же кольорів, як на традиційній гуцульській вишиванці, що яскраво відображає справжній колорит гуцульського весілля. Наречена не брала участі у виготовленні квіточок, а тільки спостерігала та підказувала дружкам. Залишки від паперу не можна було викидати, їх використовували в «решеті» при зустрічі наречених після вінчання. Натомість наречений разом зі своїми двома дружками мав знайти та зрубати два деревця за кілька днів до весілля. Зазвичай це деревце з сосни, зрідка використовують ялину чи смереку²¹.

Що ж стосується запрошення гостей на весілля, то раніше всіх ходили запрошувати наречені з дружками та дружками. Зазвичай за один-два тижні до весілля наречена зі своєю старшою дружкою, так само, як і наречений, ходили запрошувати гостей, кожен до своїх. Першими обов'язково запрошували щасливу заміжню пару, яка є прикладом майбутній новоствореній сім'ї. Далі вже відвідували сусідів та усіх гостей зі списку. Важливо було не зустрітися обом нареченим, оскільки молодий не повинен був бачитися з майбутньою дружиною у цей день²².

Запрошуючи гостей, молода казала: «Просив дедя й неня (тато і мама) аби ви були ласкаві прийти до нас на весілля». Дружка ж тоді вказувала деталі: «Просила пані молода і пан молодий, аби ви були ласкаві прийти на весілля, яке відбудеться (називала час і дату) у домі (оголошувала місце проведення)»²³.

Письмові запрошення на Гуцульщині стали використовувати з 80-х рр. ХХ ст.²⁴ Знову ж таки це відбулося під впливом культури інших етнографічних груп, адже такі міжгрупові шлюби, звичайно, не були забороненими. Це значно полегшило процес підготовки весілля. Адже тепер не потрібно було ходити на далекі відстані – можна було передати запрошення, або ж навіть відправити його поштою.

Тиждень до весілля надзвичайно складний та насичений різними справами, тому що потрібно було завершити всі приготування. Цілий тиждень

²⁰ Респондент Гаращук Параска Миколаївна, 22 грудня 1971 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Професійне училище № 13 м. Івано-Франківськ; працювала оператором на заводі «Позитрон»; приватний підприємець. Записано Н. Сінітович 25.06.2020 р. у с. Голови.

²¹ Респондент Сінітович Михайло Васильович, 21 листопада 1974 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: неповна середня; водій ЕШМД с. Красноїлля. Записано Н. Сінітович 27.06.2020 р. у с. Голови.

²² Респондент Дідушко Ганна Дмитрівна, 11 січня 1952 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: вісім класів Головівської школи; працювала листоношею; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 20.06.2020 р. у с. Голови.

²³ Респондент Понепояк Василина Степанівна, 4 лютого 1944 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: сім класів Головівської школи; працювала швесою в цеху; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 19.03.2020 р. у с. Голови.

²⁴ Респондент Охотнік Ганна Дмитрівна, 16 серпня 1962 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Сторожинецький сільськогосподарський технікум; працювала зоотехніком; домогосподарка. Записано Н. Сінітович 21.06.2020 р. у с. Голови.

сусіди й родичі допомагали готуватися до весілля: чоловіки будували «данцовні» та «їдальні», а жінки готували їжу. Як заведено, на весілля замовляли кухарок, але їм також потрібна була допомога. У більшості випадків поралось п'ятеро кухарок на чолі зі старшою кухаркою. До кухарок потрібно обов'язково ставитися з повагою, щоб їжа була смачна, а гості ситі. На весіллях 1950–60-х рр. замовляли тільки одну або ж дві кухарки, все решту допомагали господині будинку та їхні сусідки, бо кількість гостей на весіллі була значно меншою²⁵.

Що ж стосується приготування традиційної весільної випічки, то у Верховинському районі нами не зафіксовано пов'язаних з нею обрядових дій. Обходилися тільки калачами, які могла спекти господиня за кілька днів до весілля або ж придбати їх у місцевій пекарні, що в більшості випадків і відбувається. У першій половині ХХ ст. з випічки та солодкої їжі на столах були тільки пампушки. У повоєнне десятиліття на весільних столах з'являлися медівники²⁶.

Надзвичайно важливим етапом гуцульського весілля є обряд пошиття весільного вінка. Вінок дозволялося шити у понеділок або четвер. Це залежало від того, коли саме вийде «убиральниці». «Убиральниця» – це жінка, яка допомагала «збирати» молоду в день її весілля, а також власноруч шила для неї «віночок». За народними уявленнями «убиральницею» має бути тільки щаслива у шлюбі жінка, щоб передавати енергетику щастя майбутнім нареченим²⁷.

Пошиття вінка обов'язково мало відбуватись натщесерце. Закінчували роботу до заходу сонця. Перш ніж почати шити вінок, жінка мала помолитися, а тоді вже розпочинати пошиття. «Убиральниця» ставила на стіл калач та втикала в нього обов'язково нову голку. Традиційний гуцульський вінок мав форму овалу. Основу гуцульського «віночка» можна було робити тільки з червоного сукна, яке зшите червоною ниткою. У своїй статті *«Весільна обрядовість Верховинського району Івано-Франківської області: локальна специфіка, особливості термінології, динаміка змін»* С. Маховська наводить випадок, коли одна майстриня використала чорну тканину для пошиття вінка і наречена швидко овдовіла²⁸.

Під час пошиття вінка майстриня мала слідкувати за тим, щоб не було вузликів. Надзвичайно важливо, щоб вінок був зшитий однією суцільною ниткою. Віночок, зшитий без вузликів, знаменував життя подружньої пари без сварок та негараздів. Щоб приклеїти «позлитку» (мішуру) на сукняну основу, замість клею раніше використовували мед. У вінок майстриня обов'язково ховала маленький зубчик часнику. Це був своєрідний оберіг від нечистої сили. До слова, коли наречену «збирали» в день весілля, за «попружку» також ставили зубчик часнику, щоб не зурочили. «Убиральниця» у віночок вшивала копійку, щоб наречена жила в багатстві. Вшитий барвінок знаменував довголіття (див. фото 6–8)²⁹.

Майстриня шила віночок не тільки для нареченої, а й для нареченого. Правда, вони схожі були тільки зовні. Нареченому «убиральниця» вшивала у вінок дубове листя. Найімовірніше це знаменувало його чоловічу силу. Ззовні прикрашали маленькими позлітками та барвінком. Такі вінки обов'язково

²⁵ Респондент Понепояк Василина Степанівна, 4 лютого 1944 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: сім класів Головівської школи; працювала швеєю в цеху; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 19.03.2020 р. у с. Голови.

²⁶ Респондент Корнелюк Парасковія Петрівна, 1 березня 1949 р. н.; місце народж.: с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Голови; освіта: Косівський червонохрестівський технікум; працювала медсестрою; пенсіонерка. Записано Н. Сінітович 17.03.2020 р. у с. Голови.

²⁷ Маховська С. Назв. праця. С. 60.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

зберігали впродовж цілого життя³⁰. Після всіх важливих приготувань розпочинався перший етап гуцульського весілля.

Підсумувавши викладене вище, можна з упевненістю стверджувати, що життя гуцульських молодят у першій половині ХХ ст. та в перші повоєнні десятиліття було надзвичайно складне. Оскільки тоді вони не мали права вибору, їхнє слово не брали до уваги; вони цілковито були підпорядковані своїм батькам. На жаль, багато молодих пар, яких насильно одружили, так і не змогли відчути смак справжнього сімейного затишку.

Отож передвесільний цикл звичаїв та обрядів на Верховинщині у другій половині ХХ ст. поєднував традиційні риси й модерні віяння. Якщо ще в перші повоєнні десятиліття долю дітей, як правило, визначали батьки, то у 1970–80-х рр. вибір пари став демократичнішим. Не останню роль у цьому відіграли численні приклади невдалих подруж'їв та скалічених доль. Респондентки с. Голови, яких насильно видали заміж їхні батьки, порівнюють своє подружнє життя з відносинами kota і собаки. Вони так і не змогли знайти спільної мови.

Зазнали змін у вказаний період і місце проведення весілля, і святкові страви. Якщо у повоєнні десятиліття святкували весілля у власних домівках, то пізніше почали споруджувати спеціальні будівлі для урочистостей. Традиційні гуцульські страви – голубці, книші та «бураки» – залишились незмінними, проте додалося багато салатів, страв з м'яса та овочів. Також збільшилася кількість солодкої випічки на весільних столах. Відповідно в процесі підготовки до весілля потрібно було виділити день на приготування солодкого. Сватання відбувалося вже не в такий короткий термін, як у повоєнні десятиліття, а здебільшого за пів року чи за рік до весілля. А саме весілля святкують не лише взимку, а й в інші пори року, за винятком постів. З кожним роком кількість нововведень збільшується, проте основні звичаї та обряди залишаються незмінними.

The article shades the light at the pre-wedding customs and traditions in the villages of Verkhovyna district. The main rites of the pre-wedding cycle, such as matchmaking (Hutsul «starosty»), sewing a wedding wreath and the actual preparation for the wedding, which includes many interesting traditions, were researched. The tendencies and changes that took place during the second half of the 20th century were analyzed.

Key words: *Hutsuls, wedding, matchmaking, rite, traditions/customs, bride, groom.*

³⁰ Там само.

Додатки

Фото 1. Наречена Васи́лина Понепо́ляк зі своїми дружка́ми 1961 р.

Фото 2. Весілля 29 січня 1961 р.

Фото 3. Гуцульське весілля в 70-х рр. XX ст.

Фото 4. Гуцульське весілля в 70-х рр. ХХ ст.

Фото 5. Наречена з дружками. Весілля в 50-х рр. ХХ ст.

Фото 6. Гуцульське весілля 1975 р.

Фото 7. Весілля Ганни Сінітович та Василя Сінітовича 24 червня 1973 р.

Фото 8. Гуцульські наречені на конях. Фото 60-х рр. ХХ ст.

УДК94(477.8-11):338.486

Олег Миколайчук (Івано-Франківськ, Україна)

ТУРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ГАЛИЦЬКІЙ ГУЦУЛЬЩИНІ У РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

У статті описано особливості відновлення та розвитку туристичної інфраструктури на Галицькій Гуцульщині у радянський період. Проаналізовано організацію краєзнавчої та екскурсійної справи у краї, вплив радянської влади на туристичну галузь, особливості розвитку рекреаційного господарства, розвиток молодіжного та юнацького туризму в 70–80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: *Галицька Гуцульщина, туризм, туристична інфраструктура, молодіжний туризм, рекреаційне господарство.*

Галицька Гуцульщина в туристично-етнографічному ракурсі – привабливий та перспективний край, який на сьогодні є туристичною візитівкою Західної України. Щороку Гуцульщину відвідують мільйони туристів з усіх куточків України та світу, тому цікавою і актуальною є історія формування та функціонування туристичної інфраструктури в цьому етнографічному районі. Значно розвивалася туристична галузь на Гуцульщині у міжвоєнний період, проте Друга світова війна

внесла особливі корективи. Усі туристичні товариства на той час змушені були припинити свою діяльність. Зруйнована війною інфраструктура, постійні бойові дії та німецький окупаційний режим унеможлилювали розвиток туристичної галузі. Після завершення Другої світової війни, коли землі Галичини увійшли до складу СРСР, розпочався процес відбудови цієї галузі на Гуцульщині. *Метою підготовки даної статті* є прослідкувати особливості відновлення туризму на території Галицької Гуцульщини та його розвиток у радянський час. Окреслену тематику досліджували В. Абрамов та М. Тонкошкур¹, Р. Голик², Р. Котенко³, Д. Кудін⁴, В. Петранівський і М. Рутинський⁵, В. Великочий, Т. Маланюк, В. Передерко⁶ та ін.

У перші повоєнні роки розвиток туризму був досить сумбурним і хаотичним, так як відновлення його організаційної структури та матеріально-технічної бази відбувалося повільно й затягнулося надовго⁷.

Після входження Галичини до складу радянської України розвитку туризму та краєзнавства приділяли недостатньо уваги. Дослідження мали однобокий характер, у них переважно висвітлювали радянську ідеологічну тематику, зокрема діяльність комсомольських і комуністичних організацій⁸.

Відродженням краєзнавчого руху після війни зайнялася Академія наук України. У Києві 1947 р. було створено Український філіал *Всесоюзного географічного товариства* та його відділення у Львові (1947 р.), Чернівцях (1945 р.), Харкові (1946 р.) тощо. Географічне товариство з 1959 р. стало називатися *Українським географічним товариством*, відділення якого остаточно сформувалися у 1980-х рр. Товариство сприяло розвитку краєзнавчих та географічних досліджень, створенню різних карт, атласів, навчальних посібників тощо⁹.

У цей час науковці-етнографи особливу увагу у своїх дослідженнях приділяли етногенезу. Вони підготували кілька фундаментальних праць, зокрема 1987 р. вийшла монографія *«Гуцульщина. Історико-етнографічні дослідження»*, де було докладно досліджено всю специфіку Гуцульщини, звичайно, у контексті комуністичних наративів; 1976 р. видано *«Карпатський збірник»*¹⁰.

Шкільне краєзнавство набрало масового характеру у 1960–1980-х рр. Уже тоді почали проводити систематичні екскурсії-експедиції; свою роботу активізували різні клуби, пошукові загони, кімнати і музеї. Серед юних краєзнавців щорічно

¹ Абрамов В. В., Тонкошкур М. В. Історія туризму: підруч. / Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків : ХНАМГ, 2010. 294 с.

² Голик Р. Між розвагою, наукою та ідеологією: мандрівництво й історичне краєзнавство в радянській та пострадянській Галичині // Народознавчі зошити. 2015. № 2. С. 296–305.

³ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті у 70–80-ті роки ХХ століття: монографія / ПНУ ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. 243 с.

⁴ Кудін Д. П. Туризм Карпатського регіону : навч.-метод. посіб. / Галицька академія. Івано-Франківськ, 2009. 250 с.

⁵ Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / За ред. Ф. Д. Заставного. Київ, 2006. 575 с.

⁶ Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи. Вип. 2: Матеріали науково-практичної конференції *«Стан розвитку екскурсійного обслуговування та проблеми управління рекреаційним комплексом Прикарпаття»* (Івано-Франківськ – Яремче, 20–22 грудня 2010 р.) / Ін-т туризму ПНУ ім. В. Стефаника; голова редколегії В. Клапчук. Івано-Франківськ : Фоліант, 2010. 240 с.

⁷ Абрамов В. В., Тонкошкур М. В. Назв. праця. С. 125.

⁸ Україна: 20 років незалежності / за ред. М. Б. Бучка, В. І. Кафарського, І. О. Андрухів, Й. М. Гаха. Івано-Франківськ, Надвірна : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2011. С. 206.

⁹ Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Назв. праця. С. 63–64.

¹⁰ Там само.

проводилися олімпіади. Проте туристично-краєзнавча робота серед школярів на той період була під сильним впливом ідеології комуністичної партії¹¹.

Вагомий внесок у розвиток туристичного руху зробила Прикарпатська обласна екскурсійно-туристична станція, створена 20 травня 1953 р. Вона займалася активною пропагандою подорожей та екскурсій рідним краєм. Серед школярів найбільш поширеними були екскурсії до Косова, Ворохти, Яремча, Галича, *Скель Довбуша* у с. Бубнище на Болехівщині. Найпопулярнішими гірськими туристичними маршрутами залишалися походи Чорногірським та Горганським хребтами на гори Говерлу, Хом'як, Сивулю, Довбушанку, Піп-Іван та інші¹².

На шкільному та районному рівнях туристично-краєзнавчу роботу організовували такі активісти, як Р. Свистович, В. Гуцуляк, М. Кецелюк, Р. Красій, М. Бальцій та ін.¹³

Для подальшого розвитку туристично-екскурсійної справи у 1950–1960-х рр. були створені важливі передумови, адже туризм розглядали як важливий засіб ідеологічного впливу на населення. Президія ВЦРПС (Всесоюзна центральна рада профспілок) з 1960 р. почала створювати обласні і республіканські туристично-екскурсійні управління, які відповідали за всю туристичну інфраструктуру. Вже 1962 р. вони стали «радами по туризму», а в 1969 р. їх перейменували на «ради по туризму та екскурсіям»¹⁴. Так, туристично-екскурсійний рух у цей час мав дві форми: самодіяльну та планову.

У 1960-х рр. маршрути поділялися на лінійні (пересування туристів з одного пункту до іншого), кільцеві (відвідування унікальних природних пам'яток по уявному колу), радіальні (місцеві подорожі під час перебування в готелі чи на турбазі)¹⁵. Географія та тематика туристичних маршрутів горами Гуцульщини розширювалася.

Так, найбільшим осередком Івано-Франківської обласної федерації туризму був туристичний клуб Івано-Франківського інституту нафти і газу. 1968 р. студенти і викладачі організували перший туристичний клуб «*Альпайр*», його першим головою був Е. Кузьменко. Велику фінансову і організаційну допомогу надавало керівництво інституту, яке виділило для клубу приміщення в гуртожитку № 5. Засідання клубу відбувалися щочетверга о 18:00; у різні роки клуб налічував біля 50–60 студентів. Клуб займався організацією занять з гірського, лижного, пішохідного та водного туризму, різних тренувань на скелях (зокрема такі тренування проводили у Делятині), розробляли туристичні маршрути Карпатами тощо¹⁶.

У 1960-х рр. для кращої пошуково-дослідницької діяльності було створено понад 450 експедиційних загонів¹⁷. Для учнів створювали туристичні бази в Косові, Коломиї, Станіславі, Яремчі.

Характерною рисою розвитку тогочасного туризму було розширення видів засобів для пересування туристів. Поряд із традиційним залізничним та автобусним транспортом з 1957 р. розвивався круїзний туризм, який вважався «елітним». Мандрівників Гуцульщиною приваблювали такі засоби для пересування, як велосипедні, кінні, пішохідні та водні (човни, плоті, байдарки)¹⁸. Про їхню популярність

¹¹ Там само. С. 65.

¹² Україна: 20 років незалежності. С. 206.

¹³ Рекреаційний потенціал Прикарпаття. С. 55.

¹⁴ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті... С. 30.

¹⁵ Там само. С. 31.

¹⁶ Кудін Д. П. Назв. праця. С. 59–60.

¹⁷ Україна: 20 років незалежності. С. 206.

¹⁸ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті... С. 31.

свідчить той факт, що в другій половині 1960-х рр. функціонувало 56 всесоюзних, ряд місцевих і республіканських маршрутів.

У всіх областях України у 1965 р. було створено профспілкові ради з туризму та екскурсій. Після ухвалення Постанови ВЦРПС, ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 30 травня 1969 р. «Про заходи з розвитку туризму і екскурсій в країні» почалася активна розбудова туристичної інфраструктури, значні кошти вкладалися в будівництво оздоровчо-відпочинкових комплексів, активізувався профспілковий туристичний рух. Щороку кількість рекреаційних закладів, екскурсантів і туристів зростала¹⁹.

Для формування центрів туристично-екскурсійного руху визначну роль відіграло розширення транспортної мережі. Карпатська залізниця на початок 1970-х рр. досягла 493 км, що до сьогодні залишається практично незмінним. До визначних культурно-історичних та природно-рекреаційних об'єктів уже були прокладені шляхи. У підвищенні привабливості Гуцульщини серед туристів важливу роль відіграли перевезення залізницею (пряме сполучення, приміське, місцеве). Також було розширено повітряне сполучення з Прикарпаттям: цивільні літаки постійно курсували до обласного центру зі Львова, Києва, Одеси, Москви, Сімферополя та інших міст. На теренах краю за 1970–1985 рр. зросла кількість турпотягів зі 134 до близько 300. Кількість відпочиваючих на туристичних автобусних маршрутах, завдяки профспілковим турпідприємствам, збільшилася до 1,5 млн, авіатранспортом подорожували до 230 тисяч туристів²⁰.

Мешканці Покуття, яких у радянські часи направляли працювати на Гуцульщину, згадують, що зі Снятина або Коломиї до Івано-Франківська можна було долетіти з малих аеродромів на т. зв. кукурудзяниках. Тому можна констатувати, що транспортна мережа області була досить розвиненою, що позитивно відбивалося на туристичній інфраструктурі.

На початку 1970-х рр. при Раді Міністрів УРСР було створено Управління з іноземного туризму, яке пізніше перейменували на Головне управління з іноземного туризму УРСР. Загалом, як в СРСР, так і в Україні, розширилася географія в'їзного туризму²¹.

Туристично-краєзнавча діяльність активно розвивалася і в 70–80-х рр. ХХ ст., попри те, що Івано-Франківщина, в силу різних причин, залишалася недоступною та «закритою» для зарубіжних туристів, навіть із країн «соціалістичного табору»; далеко не всі куточки області могли приймати іноземців. Проте це сприяло розвитку внутрішнього всесоюзного туризму²². Гуцули згадують, що на Верховинщину багато туристів приїздили зі сходу України та інших радянських республік. У ці роки зросла екскурсійна та культурно-освітня діяльність. Українська республіканська рада з туризму і екскурсій, Міністерство освіти УРСР, Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» та інші міністерства займалися організацією внутрішнього туризму і екскурсійної діяльності²³. Певні кошти, матеріали, транспорт держава виділяла для покращення туристичного обслуговування населення.

Для підвищення ідеологічного рівня екскурсій та подорожей у травні 1973 р. було прийнято постанову про покращення рекламно-інформаційної роботи й

¹⁹ Рекреаційний потенціал Прикарпаття. С. 170.

²⁰ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті... С. 61

²¹ Рекреаційний потенціал Прикарпаття. С. 171.

²² Там само. С. 55.

²³ Там само. С. 171.

пропаганди туризму та екскурсій. Популяризацією туризму та екскурсійної справи мали займатися працівники радіо та кінематографа, журналісти²⁴.

У 1960–1983 рр. кількість закладів проживання на Прикарпатті зросла з 26 до 156. Діяло 79 туристичних баз, 25 готелів, 4 туркомплекси, 11 наметових притулків і 6 кемпінгів, у яких були належні умови для проживання туристів; для обслуговування мандрівників вони мали кафе, ресторани, їдальні, бібліотеки, спортивні майданчики та ін. Загальна кількість ліжкомісць у них збільшилася з 3,5 до 40 тис. Проте інколи показники розвитку туристичної сфери відставали від постійно зростаючих потреб туристів²⁵.

У 1971–1975 рр. темпи розвитку туристично-екскурсійної галузі були особливо високими. У СРСР туристичними послугами скористалися близько 25,4 млн туристів та 139 млн екскурсантів. У жовтні 1980 р. РМ СРСР, ЦК КПРС, ВЦРПС прийняли постанову «Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні», де були визначені комплексні заходи для подальшого туристичного розвитку²⁶.

Впродовж 1950–1980-х рр. в усіх регіонах України була сформована широка мережа музеїв, яка сприяла розвитку туристичної галузі. Процес організації музеїв на Прикарпатті зберігав активну динаміку. Протягом 1980-х рр. у 2,5 рази збільшилася кількість краєзнавчих, історичних, меморіальних, художніх музеїв.

Так, ще 1940 р. на базі приватних колекцій та Жаб'ївського та Покутського краєзнавчих музеїв був утворений Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей, який з 1950 р. розташований в будівлі міської ратуші, де залишається до сьогодні. Відділи музею поділяються тематично: відділи історії, природи, археології, народного мистецтва. Музей містить унікальні пам'ятки історії та природи Прикарпаття, речі народного промислу й побуту Гуцульщини, Покуття, Опілля. Він має свої філії у Криворівні, Верховині, Печеніжині, Солотвині тощо. Також з етнографічними особливостями гуцулів знайомить відвідувачів музей Олекси Довбуша, що в с. Космач, заснований у 1970-х рр. як приватний музей М. Дідишина, в будівлі якого, за народними переказами, був убитий ватажок опришків. Тут експонуються речі та предмети побуту гуцулів і опришків.

У цей час засновано кілька інших музеїв на території Гуцульщини і Покуття, зокрема Літературно-меморіальний музей Івана Франка (1960) в с. Криворівня, активно функціонує Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського в м. Коломиї (1934), Музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини в м. Косів (1970), Музей народної творчості Михайла Струтинського у м. Косів (1961), Музей партизанської слави у м. Яремче (1963) та низки інших музейних установ.

У радянський період м. Яремче набуло розквіту як місто-курорт. Щоліта тут бували тисячі туристів, які піднімалися на навколишні вершини Горган і Чорногори, а взимку курорт приваблював аматорів лижного спорту. Туристи відпочивали у відомому пансіонаті «Гуцульщина», оздобленим майстрами з Косівщини. Тут на його базі 1965 р. було створено гірськокожну турбазу. Пропонували автобусні екскурсії визначними місцями Закарпаття, Прикарпаття, Буковини та багатоденні походи Карпатами. 1968 р. у Яремчі відпочивало близько 40 тис. туристів²⁷. Автобусне сполучення з районними та обласними центрами було добрим.

²⁴ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті... С. 33.

²⁵ Там само. С. 41.

²⁶ Рекреаційний потенціал Прикарпаття. С. 171.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Івано-Франківська область / ред. кол. Чернов О. О. та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 431.

Відбувалися екскурсії до Ворохти, на Пожижевську, на полонини Явірник, Явір, Маковиця, що в Яремчі. Часто туристи здійснювали пішохідні походи з Яремчі на Говерлу, зупиняючись з палатками у селах на ночівлю. Проте переважно туристи автобусами доїжджали до турбази «Заросляк», а звідти виходили пішки на вершину. Часто зустрічалися і велотуристи. Перебуваючи на полонині, туристи купляли молоко, бриндзю, вурду та інші традиційні продукти. Місцеві гуцули згадують, що на полонинах було дуже багато відпочиваючих з палатками. Сільські діти часто водили туристів стежками та на полонину, сходження на яку займало біля 2 годин в одну сторону.

Відвідувало з туристичною метою м. Яремче чимало відомих людей того часу. Наприклад, радянський космонавт Г. С. Титов побував улітку 1966 р. у м. Яремче в музеї партизанської слави (зробив запис у книзі для почесних відвідувачів) та на могилі ковпаківців. Також упродовж чотирьох років у Яремчі побувало 1,5 млн туристів, переважно з Польщі, Чехословаччини, НДР, Румунії, міст Тбілісі, Ленінграда, Бреста, Владивостока та ін.²⁸

Популярним місцем відпочинку було і селище Ворохта. Туристи могли проїхатися канатною дорогою, помилуватися навколишніми краєвидами, австрійськими віадукми, покататись на лижах. Для професійних спортсменів діяли спортивна база й трамплін, де неодноразово проводилися змагання – як серед професіоналів, так і серед молоді. Для дітей організували лижні змагання в урочищі П'ятихатки. Станом на 1969 р. тут нараховувалося 4 санаторії: «Ворохта» (туберкульозний), «Гірське повітря», санаторій № 2 та санаторій № 3 (кістково-туберкульозний). З 1963 р. тут функціонувала спортивна школа для молоді, в якій близько 200 осіб навчалось щороку; школа мала секції гірськолижного туризму, біатлону, легкої атлетики, стрибків з трампліна та двоборства. Спортсмени з різних міст і сіл приїжджали до Ворохти, як для активного відпочинку, так і на різні змагання; тут була добре облаштована туристична база «Україна» і лижна база²⁹.

Туристичні путівники того часу спонукали туристів до подорожей маршрутами Івана Франка. Туристам пропонували мандрувати Львівщиною. Проте актуальними залишалися і маршрути Карпатами, зокрема в Яремче, Делятин, Коломию, Косів та інші місця. У цей час туризм також практикувався як частина ідеологічних проектів радянської молоді, літніх таборів піонерського руху тощо³⁰.

У щорічних чемпіонатах брали участь і туристи, які були вихідцями з Гуцульщини; так, 1971 р. група під керівництвом З. Новіцького з Івано-Франківського інституту нафти і газу зайняла VI місце по Радянському Союзу за похід Верхоянським хребтом в Якутії, II місце вони зайняли по студентській спорт-організації «Буревісник», а золоті нагороди УРСР одержали 1981 р. Студентські походи Кавказом, Якутією, Забайкаллям здійснював згаданий вище клуб «Альтаір» під керівництвом його нового голови Д. Кудіна. Щороку його учасники організували пішохідні й лижні походи карпатськими вершинами, сплавлилися річками Прут, Черемош, Лімниця, Тиса та ін. Клуб мав значний авторитет в Інституті, а його лави щороку поповнювало все більше студентської молоді³¹.

У радянський час на Верховинщині було відновлено інфраструктуру району, зокрема було завершено асфальтування дороги до Косова та налаштовано автобусне сполучення з Івано-Франківськом, Косовом і Ворохтою. Туристам пропонували

²⁸ Там само. С. 432.

²⁹ Там само. С. 415–416.

³⁰ Голик Р. Назв. праця. С. 300.

³¹ Кудін Д. П. Назв. праця. С. 60.

брати участь у гуцульських святах виходу на полонину, гуцульського весілля, зустрічі весни тощо. Влаштували різні місцеві змагання.

Туристичні мандрівки Гуцульщиною упродовж 1960–1980-х рр. здійснювали українські дисиденти та близька до них інтелігенція. Так, за пропозицією Б. Гориня, влітку 1963 р. група видатних діячів, таких як І. Драч, С. Караффа-Корбут, Р. Крип'якевич, І. Гречко, Іван та Надія Світличні, організували «карпатський рейд» туристичними місцями Карпат. У записнику Софії Караффи-Корбут згадано такі населені пункти, як Микуличин, Ворохта, Криворівня, Дземброня, Жаб'є, Манява, Рафайлів, Коломия та ін.³² Також вони подорожували індивідуально, маючи на меті збирання народних артефактів для своїх приватних колекцій.

У розвитку туристично-краєзнавчої роботи серед молоді знаковими були масові сходження на карпатські вершини. Одна з перших таких акцій відбулася 4 жовтня 1980 р., коли вершину Говерли підкорили близько 530 учнів та 35 учителів з Чернігівщини, Полтавщини та Івано-Франківщини. Вже в наступні роки масові сходження здійснювали на Писаний Камінь, Щівку, Хом'як, Рокиту тощо³³.

Впродовж 1960–1980-х рр. чисельність туристів швидко зростає. Для порівняння, 1966 р. туристичні профспілкові заклади надали послуги 36 тис. туристів, а вже 1985 р. цими послугами скористалися біля 6 млн осіб. 1985 р. туристам пропонували 373 туристичні маршрути (у 1960-х рр., для порівняння, – лише 49). У цей період самодіяльним туризмом займалися 1,5 млн мандрівників, для яких також розробляли спортивні та пізнавальні маршрути, створювали пункти прокату туристичного спорядження, їм надавали медичну та технічну допомогу³⁴.

Активно в Яремче відбувалися екскурсії на природознавчу та військово-патріотичну тематику. Загалом 1976 р. відбулося екскурсій для 14 тисяч школярів (8,3 % з них були місцеві). Такий досвід дав поштовх для подальшого залучення до екскурсій груп учнів, які прибували потягами та автобусами. Для екскурсійної агітації містом розвішували «плакати-оголошення», де пропонували відповідні послуги, а у вихідні дні на зупинках і вокзалі здійснювали чергування³⁵.

У радянський період значну увагу приділяли охороні природи та лісистої місцевості. Вже у 1950–1960-х рр. біля 50 пам'яток природи в області було взято на облік. У 1967 р. створено Державний комітет з охорони природи, при ньому сформовані обласні інспекції. У 1968 р. заснований Карпатський державний заповідник (12,7 га), у 1970–1980-х рр. під охорону було взято 12 природних пам'яток та сформовано 9 державних заказників. Уже 1980 р. почав діяти Карпатський національний природний парк (КНПП) – перший в Україні державний парк (50,3 га). Створення цих природоохоронних об'єктів сприяло не тільки збереженню різних представників флори та фауни, а й ознайомленню туристів з карпатськими пам'ятками природи³⁶. КНПП і сьогодні залишається одним із найбільш відвідуваних природних парків України серед туристичних мандрівників, адже на його території розташовано чимало пішохідних, велосипедних та лижних маршрутів, а також найпопулярніший серед туристів Чорногірський масив.

Гуцульщина славилася своїм рекреаційним потенціалом та широкою мережею закладів для відпочинку й санаторно-курортного лікування, а в радянській Україні стала популярним центром рекреації. Івано-Франківщина входила до Пів-

³² Голик Р. Назв. праця. С. 300.

³³ Котенко Р. Розвиток молодіжного туризму й туристично-краєзнавчої діяльності на Прикарпатті: досвід 70–80-х рр. ХХ ст. // Питання історії України. 2014. Т. 17. С. 105.

³⁴ Рекреаційний потенціал Прикарпаття. С. 170–171.

³⁵ Котенко Р. Розвиток молодіжного туризму... С. 106.

³⁶ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті... С. 63.

денного рекреаційного підрайону Передкарпатської курортно-оздоровчої зони. У цьому рекреаційному районі займалися кліматолікуванням (санаторії Косова, Ворохти, Яремчі та ін.), існували значні перспективи для розвитку різних видів туристичної діяльності, проте найслабше освоєна була бальнеологія. У середині 1980-х рр. Івано-Франківська область налічувала 25 закладів для відпочинку, які могли обслуговувати біля 25 тис. туристів. Також поширювалися санаторії-профілакторії, під час перебування в яких туристи не припиняли свою професійну діяльність. Одночасно існували тури вихідного дня³⁷.

Загалом в Україні на 1980-і рр. діяло 154 екскурсійні бюро, пропонувалося близько 3 тис. екскурсійних тематик, щороку участь у екскурсіях брало біля 50 млн. туристів. Певною мірою розвивався самодіяльний туризм, у зв'язку з чим створювали обласні федерації туризму як керівні громадські органи. Їхні громадські комісії керували туристично-екскурсійною діяльністю в регіоні³⁸.

Значно збільшилась кількість державних музеїв в УРСР – із 147 до 295, з яких 52 установи функціонували в Західному регіоні та нараховували близько 10 млн одиниць у власних фондах, окрім цього було 100–120 громадських музейних установ³⁹. Музеї активно долучалися до організації туристичних маршрутів, що збільшувало їх рівень відвідуваності переважно серед туристів. Проте їхній культурний потенціал реалізовувався слабо через консервативність обслуговування.

Не дуже розвинуеною була у радянський період сувенірна індустрія, проте туристам місцеві мешканці пропонували різні товари, переважно різьблені з дерева вироби, молочну продукцію, шкіряні вироби тощо. Гуцули згадують, що багато туристів шукали натуральних продуктів, зокрема у місцевого населення вони купляли переважно молочні продукти, мало попит козяче молоко.

Туристів також цікавили гуцульські народні вироби майстрів з ліжникарства, писанкарства, різьбярства, декоративного розпису, ткацтва тощо. У таких країнах, як Канада, США, Франція, Італія, ФРН, високо цінували продукцію, вироблену Косівським художньо-виробничим об'єднанням «*Гуцульщина*». Така культурно-історична спадщина значно вирізняла Гуцульщину серед однотипного зрадянзованого суспільства.

У радянський час розвивалися заклади для дозвілля. Так, у Івано-Франківській області у 1980-х рр. було близько 890 бібліотек, 830 місцевих клубів, 878 кіноустановок. Популярними були самодіяльні творчі колективи, зокрема ансамблі пісні і танцю «*Юність Прикарпаття*», «*Верховина*», вокальні ансамблі «*Гуцулочка*», «*Легінь*», «*Росинка*» та ін. Вони бували й у великих всесоюзних центрах – Києві, Москві тощо⁴⁰. За польовими дослідженнями автора відомо, що досить часто у місцевих клубах організовували танці, фестивалі та концерти для туристів. Так у Яремчі виступали й знімали відеокліпи до своїх пісень відомі співаки – Софія Ротару, Василь Зінкевич, Володимир Івасюк, Іван Попович та низки інших.

Поряд із цим, у зазначений період спостерігається сповільнення економічного розвитку Івано-Франківської області, що негативно вплинуло на добробут населення. Зважаючи на те, що більшість проживала в сільській місцевості, доходи, порівняно із загальнореспубліканськими показниками, були меншими на 15 %, багато сімей потребували покращення умов проживання. Була присутньою проблема забезпечення мешканців краю продовольчими товарами. Проте інфраструктура та сфера послуг розширювалися, виплати та пільги підвищувалися. Щорічно

³⁷ Там само. С. 65.

³⁸ Рекреаційний потенціал Прикарпаття. С. 173.

³⁹ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті... С. 70.

⁴⁰ Там само.

профспілки надавали населенню біля 17–19 тис. туристичних путівок на турбази та курорти⁴¹.

Система фахової підготовки кадрів туристичної сфери в країні була фактично відсутня. Професійний вишкіл фахівці з туризму проходили в житлово-комунальних технікумах або туристських курсах переважно у великих містах України та Росії (Києві, Москві, Ленінграді та ін.). Президія Центральної ради з туризму та екскурсій (ЦРТЕ) 30 листопада 1981 р. утворила Інститут підвищення кваліфікації працівників туристсько-екскурсійних організацій, який налічував шість філій та численні курси⁴².

Туристично-екскурсійний рух мав тенденцію до централізації та перетворювався на ідеологічний інструмент влади з патріотичного виховання населення, що забезпечувалося прийняттям рішень і постанов радянськими органами влади, які дублювалися на місцях. Так забезпечувалося кооперування дій усієї туристсько-екскурсійної інфраструктури. За умов пануючої радянської командно-адміністративної системи, все ж, вдалося налагодити механізми розвитку туристичної індустрії в краї, проте наростання застійних явищ у республіці все більше гальмувало її розвиток.

Висновки. Отже, туризм у післявоєнний період продовжував своє відновлення та подальший розвиток у рамках радянської системи. Туристична галузь цілком підпорядковувалася командно-адміністративній владі, де було налагоджено чітку управлінську вертикаль. Зусиллями профспілок значного розвитку набуло будівництво туристичних баз, готелів, спортивних комплексів, розширювалася сфера послуг та загальна інфраструктура краю. Гуцульщина в радянський період стала визначним центром туризму та рекреації, куди з різних куточків СРСР та інших соціалістичних країн Європи щорічно приїжджали мільйони туристів, які бажали відпочити та пролікуватися. Туристично-екскурсійну справу поширювали та пропагували серед учнівської молоді, що сприяло активній краєзнавчій діяльності та патріотичному вихованню. Щорічно проводили безліч екскурсій територією Гуцульщини, різні культурно-просвітницькі заходи тощо. Проте, незважаючи на таке зростання та розвиток туристичної діяльності, вона все ж, залишалася ідеологічним знаряддям у руках радянської влади та через недоліки управління часто гальмувала розвиток даної галузі. Попри все у радянський час закладено підґрунтя для подальшого розвитку та зростання туризму вже у незалежній Україні.

The article describes the features of the restoration and development of tourist infrastructure in the Galician Hutsul region during the Soviet period. There are in the article the analysis of the organization of local lore and excursion business in the county, the influence of the Soviet government on the tourism industry, the peculiarities of the development of recreational economy, youth tourism in the 70–80s of the XX century.

Key words: Galician Hutsul region, tourism, tourist infrastructure, youth tourism, recreational economy.

⁴¹ Котенко Р. М. Туристично-екскурсійна справа на Прикарпатті... С. 59.

⁴² Абрамов В. В., Тонкошкур М. В. Назв. праця. С. 158.

УДК 796.5 : 377 : 371.1

Василина Парцей (Івано-Франківськ, Україна)

ЗАКЛАДИ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ І ЛІТНІ ПОЗАШКІЛЬНІ ТАБОРИ НА КАЛУЩИНІ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ РОБОТІ З УЧНІВСЬКОЮ МОЛОДДЮ

У статті розкрито освітньо-виховний потенціал закладів позашкільної освіти і літніх позашкільних таборів на Калущині. Ці заклади краю забезпечують школярам різноманітний відпочинок і усебічний розвиток активної особистості, є своєрідним маркером для популяризації спортивного туризму в Калуському районі серед молодого покоління краю.

Ключові слова: *заклад позашкільної освіти, літній позашкільний табір, спортивний туризм, здоров'я молоді, здоровий спосіб життя, Калуш.*

Виховання молодого патріотично свідомого покоління – одне з найважливіших завдань закладів загальної середньої освіти і закладів позашкільної освіти. Завдяки поширенню туристично-краєзнавчої роботи серед школярів формується почуття колективізму, власні інтереси підпорядковуються суспільним; підвищення фізичних навантажень та тривалість і складність походу гартують волю якості, стійкість до непередбачуваних okazій.

Мета статті – простежити роботу таборів та закладів позашкільної освіти в м. Калуш і Калуському районі Івано-Франківської області та розкрити їхні основні напрями в організації спортивно-туристського відпочинку з дітьми.

Узагальнені та систематизовані матеріали з вивчення історії рідного краю через туристично-краєзнавчу і спортивно-туристську роботу містяться у працях і навчально-методичних посібниках А. Богатова¹, Я. Довгана², М. Косила³, В. Луцького⁴, Т. Маланюка⁵, Н. Савченко⁶ та ін. Проте ще немає комплексних досліджень з вивчення діяльності закладів позашкільної освіти й літніх позашкільних таборів Калуського району Івано-Франківської області. Одну працю про роботу спортивних закладів Калущини підготував Б. Тимків⁷.

Головна увага спортивних структур Калущини зорієнтована на популяризацію занять спортом, залучення молоді до проведення активного дозвілля. Організація і проведення масових спортивно-оздоровчих конкурсів з різних категорій спорту є відповідальними діями до покращення та зміцнення здоров'я калушан⁸.

¹ Богатов А. О. Організаційні та методичні аспекти спортивно-оздоровчого туризму Навчальний посібник. Одеса : ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2013. 114 с.

² Довган Я. Голос історії – голос майбутнього: сторінки історії Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. Івано-Франківськ : Лілея, 2003. 134 с.

³ Косило М. Ю. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). Монографія. Івано-Франківськ : Видавець Кушнір Г. М., 2018. 288 с.

⁴ Луцький В. Оцінка розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності серед школярів Прикарпаття // Вісник Прикарпатського університету. Івано-Франківськ, 2013. С. 214–222.

⁵ Маланюк Т. Краєзнавство і туризм: навчальний посібник. Івано-Франківськ : 2010. 205 с.

⁶ Позашкільний туризм і краєзнавство в Україні: історія та сьогодення / авт.-упоряд. Н. Савченко та ін. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2010. 407 с.

⁷ Тимків Б. Спортивна Калущина та її особливості. 2005. 188 с.

⁸ Там само. С. 68.

Безпосередньо у м. Калуші функціонують такі заклади позашкільної освіти, як ДЮСШ «Сокіл», фізкультурно-спортивний клуб «Нафтохімік», ДЮСШ, «Спорт для всіх», «Молодий рух», філія Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, які сприяють активному залученню юнацтва до спорту. Ці заклади мають на меті: проведення спортивно-масових занять, поглиблення знань з історії рідного краю, забезпечення всебічного розвитку особистості, патріотичне виховання.

Дитячо-юнацька школа м. Калуш є однією із найстаріших закладів Івано-Франківської області. Своє функціонування розпочала 15 серпня 1957 р. Протягом 1996–1998, 2001, 2004 рр. школа належала до трійки кращих спортивних закладів у системі МОН України. У 2000 р., відповідно до наказу Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України Калуська ДЮСШ отримала статус спеціалізованої дитячо-юнацької спортивної школи олімпійського резерву. У Калуській СДЮШОР комплексно поєднані навчально-виховна, інформаційно-методична, навчально-тренувальна, організаційно-масова та спортивна робота. Вихованці цієї школи беруть активну участь у змаганнях і зазвичай здобувають призові місця на обласних спартакіадах, змаганнях зі спорту, займають перші місця з футболу, вільної боротьби, шахів, греко-римської боротьби, спортивного орієнтування, легкої атлетики. Станом на 2016 р. Калуська СДЮШОР зайняла почесне 42 місце і ввійшла до списку 50 найкращих шкіл України⁹.

Фізкультурно-спортивний клуб «Нафтохімік» – одна з найкращих організацій спортивного вишколу Калущини. База цього клубу складається з багатьох спортивних споруд. З перших днів існування товариство мало назву СК «Кристал», проте 2003 р. його перейменували на ФСК «Нафтохімік». Пріоритетними завданнями є: розробка та реалізація навчальних і тренувальних занять; проведення спортивно-масових занять; робота з оздоровлення працівників, молоді, дітей та їхніх родин. Щоб реалізувати поставлені завдання, у спортклубі проводять різноманітні змагання та спартакіади з різних видів спорту, таких як: волейбол, настільний теніс, баскетбол, гирьовий спорт, армрестлінг, плавання, шашки, спортивний туризм, у яких можуть брати участь усі бажаючі¹⁰.

Ще один осередок спортивної праці закладів позашкільної освіти на Калущині – це Калуська філія Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. На філію було поставлено завдання поширити серед учнівської молоді м. Калуша навчально-розвивально-виховну, краєзнавчо-дослідницьку, спортивно-туристську роботу. У її структурі функціонує 13 гуртків різних спрямувань: пішохідний туризм, етнографічне краєзнавство, гірський туризм, юні екологи, юні геологи, народознавство, юні музеївці, спортивне орієнтування¹¹.

Більшість спортивних змагань, які можуть відбуватися на свіжому повітрі, у м. Калуші проходять на стадіоні «Хімік». За даними офіційного вебсайту *Управління освіти Калуської міської ради*, для учнівської молоді у 2014–2015 навчальному році було організовано XII спортивно-мистецький фестиваль «Привіт, літо!». Він був проведений 19 червня 2015 р. з нагоди закриття пришкільних таборів відпочинку. Школярі брали участь у різноманітних спортивних естафетах та конкурсах.

⁹ Тимків Б. Назв. праця. С. 57–59.

¹⁰ Офіційний веб-сайт ТОВ «Карпатнафтохім». URL : <http://www.knh.com.ua/uk/fsk-naftohimik/>

¹¹ Офіційний веб-сайт Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. URL : <http://tourismcenter.if.ua/>

Ще один захід – Олімпійський тиждень. Його проводять щорічно у вересні з метою популяризації серед молоді здорового способу життя і для поширення ідей олімпійського руху. Впродовж 2014–2015 навчального року було організовано міську спартакіаду школярів – вісім загальноміських заходів; основну увагу приділяли популярним видам спорту: футбол, баскетбол, волейбол, легка атлетика. За допомогою цих спортивних змагань оцінювали також знання школярами теорії фізичної культури, історії козацтва, віх розвитку Олімпійських ігор. На обласному рівні в спортивно-масових заходах учні й учителі також показали свій високий рівень, проходячи різні конкурси та змагання. Протягом 2014–2015 навчального року спортивну майстерність продемонстрували семикласники Калуської ЗОШ I–III ступенів № 1 на обласному етапі Всеукраїнських дитячих спортивних ігор «Старти надій», виборовши друге місце. А учні Калуської ЗОШ I–III ступенів № 5 здобули III місце на обласному етапі фізкультурно-оздоровчого патріотичного фестивалю «*Козацький гарт*». Калуська СШ I–III ступенів № 2 у 2015 р. визнана найкращою серед закладів загальної середньої освіти області з кількістю учнів до 700 осіб за підсумками обласного етапу Всеукраїнського огляду-конкурсу стану фізичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах¹².

На стадіоні «Хімік» 29 травня 2017 р. урочисто проходило відкриття 16 таборів відпочинку для учнівської молоді. Станом на 2017 р. 1116 школярів відпочивали у 14 пришкільних таборах, а у відпочинкових таборах, які функціонують при ПК «Мінерал» та «Юність», проводило дозвілля 50 діток. 3 червня 2019 р. на стадіоні проведено відкриття 11 таборів відпочинку. Статистика залучених учнів помітно зменшилася, адже тільки 815 учнів оздоровлювалися на базі пришкільних таборів¹³.

Калуські школярі також беруть активну участь у різноманітних турнірах і змаганнях, а саме у всеукраїнському легкоатлетичному турнірі імені Є. Аржанова який відбувся 9–10 червня 2017 р. в м. Калуш. Учасниками спортивних змагань були команди: Рожнятівська ДЮСШ, Калуська ДЮСШ, Івано-Франківський коледж фізичного виховання, Чортківська ДЮСШ, Коломийська ДЮСШ № 3, Івано-Франківська ОДЮСШ, ООФСТ «Динамо» м. Івано-Франківська, Тячівська районна ДЮСШ, Жмеринська міська ДСЮШ, Червоноградська ДЮСШ № 1, ДЮСШ ФСТ «Колос» м. Івано-Франківськ, Хотинська ДЮСШ. Юні спортсмени з м. Калуш здобули дев'ять перемог у цьому турнірі, серед яких – п'ять перших, два других та два треті місця¹⁴.

26 жовтня 2017 р. у м. Калуш відбулися II міськрайонні змагання школярів зі спортивного орієнтування пам'яті Героя Небесної сотні Ігоря Дмитріва. У змаганнях взяли участь вихованці 15 навчальних закладів: Калуські ЗОШ № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, НВК «ЗОШ I–III ступенів № 10-ліцей», Калуська гімназія ім. Д. Бахматюка, Войнилівський ЦДЮТ, Войнилівська, Пійлівська, Кропивницька, Завадківська, Сівка-Калуська ЗОШ. У напруженій боротьбі I місце виборола Калуська ЗОШ I–III ступенів № 1, II – Калуська ЗОШ I–III ступенів № 5, III – Войнилівська ЗОШ¹⁵.

Спортивний туризм Калущини розвивається на основі спортивного орієнтування, молодіжної науково-пізнавальної патріотичної програми «Чорний ліс», яка відбувається щорічно. Також не менш важливими є літні школи, оздоровчо-наметовий табір «Азимут», «Школа міграції», різні відпочинкові екскурсії.

¹² Офіційний веб-сайт Управління освіти Калуської міської ради. URL : <http://kalushosvita.if.ua/>

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

Наметовий табір молодіжної науково-пізнавальної програми «*Чорний ліс*» кожного року проходить на базі відпочинково-розважального комплексу «*Меркурій*», розташованого в с. Вістова Калуського району. Початок функціонування цієї програми сягає 1993 р. Головна мета – знайомство юнацтва з історією і природою рідної місцевості; здійснення досліджень та аналізу національно-визвольних змагань українців, які відбувалися на Прикарпатті; забезпечення чіткої точки зору, ціннісних та проукраїнських орієнтирів серед учнівської молоді; виховання у юнацтва бажання вести здоровий спосіб життя; розвивати поширення туризму і військово-прикладних видів спорту. «*Чорний ліс – 2018*» відбувався 25–28 червня, «*Чорний ліс – 2019*» був проведений 11–14 червня. Учасники наочно показували свої вміння і навички в різноманітних вікторинах, змаганнях з пішого туризму, спортивного орієнтування, першої медичної допомоги, пісні та строю, організації кухні в польових умовах, конкурсах на розвиток творчого мислення. Головним критерієм програми «*Чорний ліс*» є саме практична складова учасників, зокрема їхнє вміння організувати побут у незвичних для них умовах¹⁶.

Честь міста Калуш на всеукраїнських змаганнях захищають юні спортсмени ДЮСШ. Зокрема, у 2015 р. на околицях с. Оріховиця Ужгородського району Закарпатської області відбувся чемпіонат України зі спортивного орієнтування. Вихованці ДЮСШ м. Калуш зайняли II загальнокомандне місце. До попередніх звитяг і перемог додалося 10 золотих, 7 срібних та 3 бронзові медалі. 20–25 лютого 2019 р. в с. Реутинці Кролевецького району Сумської області проведено чемпіонат України зі спортивного орієнтування. Юні спортсмени Калуської ДЮСШ здобули здобули вісім перших місць, два других та п'ять третіх. Станом на 7 січня 2021 р. вихованці ДЮСШ управління освіти здобули дев'ять медалей за призові місця в чемпіонаті України зі спортивного орієнтування, який проходив у Херсонській області. Наступного місяця у с. Реутинці відбувся чемпіонат України зі спортивного орієнтування на лижах. Калуські юні орієнтувальники представили Калуш та ДЮСШ управління освіти на високому рівні. Вихованці здобули чотири золоті, дві срібні та три бронзові медалі. У другій декаді березня 2021 р. у м. Трускавець Львівської області проведено Всеукраїнські змагання зі спортивного орієнтування. Участь брали вихованці дитячо-юнацьких спортивних шкіл та закладів позашкільної освіти: калусяни привезли 12 нових медалей, серед яких: п'ять золотих, чотири срібні, три бронзові. Черговий чемпіонат України зі спортивного орієнтування відбувся у м. Полтаві 9–12 квітня 2021 р. Вихованці ДЮСШ показали чудові результати на змаганнях і здобули п'ять призових місць¹⁷.

Для учасників КВК загальноосвітніх шкіл м. Калуш та Калуського району проводять «*Літні школи КВК*». 3–6 липня 2017 р. для 88 школярів команд КВК було організовано відпочинок на базі відпочинково-оздоровчого комплексу «*Ялинка*» в с. Вишків Калуського району. Були проведені походи на навколишні вершини та організовані різноманітні спортивні розваги і конкурси-імпровізації. Подібний захід відбувся 2–4 липня 2018 р. в готелі «*Ялинка*» цього села. Різноманітність, насиченість, змістовність – саме така була програма відпочинку учасників КВК. Щодня проводили ранкову зарядку, організовували прогулянки біля річки та в лісі, а також різні змагання та гумористичні батли. 5–15 липня 2019 р. команда «*Гламур*», переможці міського чемпіонату КВК, відпочивали в оздоровчо-спортивному комплексі «*Очаків*» на Миколаївщині. Юні калусяни оздоровлювались, відпочивали на березі Чорного моря, спілкувалися з обдарованою молоддю з різних регіонів України. Були

¹⁶ Офіційний веб-сайт Управління освіти Калуської міської ради. URL : <http://kalushosvita.if.ua/>

¹⁷ Там само.

організовані спільні інтелектуальні батли, змагання. Розважальна програма виявилася багатою також і на екскурсії¹⁸.

4–11 червня 2018 р. у смт Вигода Калуського району відбувався оздоровчо-наметовий табір «Азимут» для вихованців відділення спортивного орієнтування ДЮСШ. Проводили різноманітні туристичні конкурси, активні тренування, цікаві вікторини, походи до річок та на вершину гори Осія. 11–17 червня 2019 р. в с. Вістова Калуського району вдруге був організований оздоровчо-наметовий табір «Азимут» ДЮСШ Калуської міської ради. Навчально-тренувальні заняття та активний відпочинок вихованців відділення спортивного туризму стали метою подібного табору «Азимут» у 2019 р. Тренування, різні рухливі ігри, участь у змаганнях, походи до річок, турнір з рінго, туристичні конкурси, вікторини та похід до меморіального комплексу імені Степана Бандери у с. Старий Угринів Калуського району – все це було в програмі оздоровчо-наметового табору¹⁹.

Формування та виховання патріотичного мислення, любові до рідної країни, почуття вірності, національних інтересів є пріоритетною метою поглиблення свідомості юних патріотів. 15 жовтня 2019 р. на честь 77-ї річниці створення УПА та святкування Дня захисника України відбувався урочистий захід у патріотичному комплексі «Криївка Черемоша». Цього дня було організовано військово-спортивні змагання. Старшокласники з усіх закладів загальної середньої освіти м. Калуш брали участь у змаганнях: конкурс «Візитка рою», туристичні перешкоди, конкурс капітанів та завдання на збір автоматів. Перше місце зайняли вихованці ліцею № 10, друге – Калуська ЗОШ I–III ступенів № 1, третє – Калуська ЗОШ I–III ступенів № 4. Наступного дня, 16 жовтня, втілено в життя проект «Сучасні зустрічі через призму минулих поколінь»²⁰.

Наприкінці вересня 2019 р. калуська міська громадська молодіжна організація «Молодий рух» завершила реалізацію грантового проекту «Освіта – шлях до успіху». До його участі залучили 45 дітей віком до 13 років. Сума гранту, який було отримано «Молодим рухом» – 4,5 тисячі євро. Реалізація проекту здійснювалася у три етапи. В кінці серпня 2019 р. у м. Калуші розпочався перший етап, який тривав чотири дні. У наметовому таборі у лісі мікрорайону Височанка діти мали змогу спілкуватися один з одним, відпочивати й навчатися. Другий етап – виїзний, відбувся в середині вересня. У м. Яремче проведено семінар, тренінг і завершили одноденне перебування походом на гору Маковиця та на Скелі Довбуша. Третій етап – дводенний і теж виїзний, проходив у смт Ворохта. Також проводили семінар і на завершення здійснили сходження на вершини П'ятихатки та Магуру²¹.

22 грудня 2020 р. завершено освітній проект «У пошуках втраченої історії». Цей захід організувала Калуська МО «Молодий Народний Рух», а підтримку надало Остравсько-Опавське відділення «Карітасу» (Чехія). Його реалізація здійснювалася в три етапи: перший складався з поїздки до озера Синевир, другий – сходження на гору Маківка, третій – організація табору у смт Ворохта. Залучено до нього близько 50 дітей. Пріоритетна мета заходу – всебічний розвиток і стимулювання молоді до вивчення рідної країни, історії, шанування традицій та звичаїв. Ще один подібний захід Всеукраїнський молодорухівський табір «Говерляна імені В'ячеслава Чорновола – 2020» відбувся влітку поблизу г. Говерла. В таборванні взяло участь 200 туристів, серед них 50 учасників з м. Калуша. Програма

¹⁸ Там само.

¹⁹ Офіційний веб-сайт Управління освіти Калуської міської ради. URL : <http://kalushosvita.if.ua/>

²⁰ Там само.

²¹ Семінари, тренінги і походи в гори. Молодий рух Калуша реалізував освітній грантовий проект // Вікна. 2019. URL : <https://vikna.if.ua/news/category/kl/2019/10/10/102872/view>

перебування була сповнена проведенням цікавих та розвиваючих гуртків, лекцій, проєктів, майстер-класів. Організовані дискусії на важливі теми: цінності молодого покоління, розвиток національно-патріотичного виховання. Мала місце і розважальна програма: пісенні конкурси, пейнтбол, хортинг, етнодискотека. Щоб відсвяткувати День Державного прапора, було організовано сходження на найвищу вершину Українських Карпат – Говерлу. На прощання всі учасники й організатори збиралися біля прощального вогнища²².

Багатогранну роботу з дітьми різного віку проводить калуський пластовий осередок. Діяльність станиці в місті розпочалася 11 лютого 2016 р. Тут щороку формуються рої, серед яких: «*Прудкі кошенята*», «*Хухи*», хлопчачий гурток «*Чугайстри*», хлопчачий рій «*Орли*», юнацький гурток «*Карамельки*», змішаний гурток «*Лісові коти*». Вихованці беруть участь у різних заходах на Івано-Франківщині, зокрема 6 травня 2017 р. у м. Калущ проведено Свято Весни під назвою «*Лицарський шлях*». Тут зібралося близько 150 учасників зі станиць і осередків Івано-Франківської округи. Калуські пластуни також беруть участь у крайових і юнацьких таборах, заходах, направлених на патріотичне виховання, екологічних акціях, організують походи в гори та екскурсії в ліс, займаються підтримкою захисників України, які перебувають на передовій²³.

1 червня 2019 р. пластунська організація міста влаштувала станичне свято «*Діти-квіти*», приурочене Дню захисту дітей. 28–29 вересня 2019 р. проведено свято – Відкриття пластового року, де учасники взяли участь в організації наметового табору й вечірньої ватри. 30 січня 2021 р. для вшанування пам'яті борців, які загинули під Крутами, згуртувалися такі організації: «*Пласт*» – НСОУ, СУМ в Україні та «*Молодий Рух*». Зустріч відбулася в лісовому масиві Підгірки поблизу м. Калущ. У рамках заходу було організовано тематичні гутірки, теренові ігри з орієнтуванням, командну роботу, відвідано криївку «*Черемош*»²⁴. У цей час в іншому подібному заході пластуни із смт Брошнів-Осада та с. Раків Долинського району відвідали урочище Цапове (с. Церківна), в с. Тяпче вони вшанували пам'ять про загиблого гімназиста Миколу Корпана. 26 січня у м. Калущ проведено онлайн семінар присвячений героям бою під Крутами та Дня соборності України²⁵.

21–23 травня 2021 р. в районному центрі на галявині з чудовим краєвидом на м. Калущ у Пластовому осередку відбулося Свято весни. Його тема – «*Чумацький шлях*». Були присутні 50 учасників, які поділилися на команди й навчалися особливостям таборування, розведення ватри. Всі учасники були сповнені позитивом, підтримували братерські стосунки, допомагали один одному й здобули новий досвід, який є важливим у таборуванні²⁶.

Ще одна складова популяризації спортивного життя серед юнаків у закладах позашкільної освіти краю – фестивальний рух. Стало прийнятною традицією щорічно на Калущині проводити фестиваль «*Тато, мама, я – спортивна сім'я*». Його мета – формування свідомої потреби в заняттях спортом у колі сім'ї. У вересні 2019 р. на базі Олімпійського навчально-спортивного центру «*Конча-Заспа*» Голосіївського району в м. Київ відбулися фінальні змагання всеукраїнського фестивалю

²² Мрій! Рухайся! Дій! Відбувся традиційний табір «Молодого Народного Руху» // Нафтохімік. 27 серпня 2020 р. URL : <http://naftohimik.info/news/mistsevi-novini/mriy-rukhasya-diy-vidbuvsya-traditsiyniy-tabir-molodoho-narodnoho-rukhu-1598531685>

²³ Офіційна веб-сторінка Пластового осередку Калуща URL : <https://www.facebook.com/groups/532455590435586/?ref=share>

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

«Тато, мама, я – спортивна сім'я». Івано-Франківську область представляла сім'я Псюків із м. Калуша: батько Петро, мама Марія та десятирічна донечка Софія. Програма змагань складалася із шести естафет: «Баскетбольні розваги», «Веселі перепони», «Веселий футбол», «Спритний навучок», «Стронг скейтер» і «Моторні ніжки». Сім'я Псюків стала срібним призером всеукраїнського фестивалю²⁷.

Табори є важливим чинником у вихованні здорового майбутнього покоління. Тому на Калущині функціонують літні табори поза межами або безпосередньо у закладах загальної середньої освіти із денним перебуванням. Такий відпочинок дарує задоволення дітям, адже це приємні спогади, нові знайомства, загартування, розвиток нових і закріплення старих умінь і навичок.

Лікувально-оздоровчий табір (далі – ЛОК) «Дружба» розташований у с. Новоселиця Калуського району. Своє функціонування розпочав у 1985 р. Ймовірно, цей табір приваблює дітей тим, що при складанні програми відпочинку та перебування на базі «Дружби» зважають на побажання дітей. Для всіх учасників завжди знайдеться якась цікавинка та можливість весело провести вільний час. Тут функціонують такі зали: актовий, диско-, комп'ютерна, теле-, відео- та під відкритим небом. Дітки також у вільному доступі можуть використовувати бібліотеки й читальні зали, розташовані на території. Підібрано компетентних педагогів, які використовують новітні технології та за допомогою вдало підібраних локацій залучають вихованців до вираження свого потенціалу. Не буває і дня без різних конкурсів і вікторин, ігор, змагань, які проводяться щорічно: «Голос Дружби», «Fashion Day Дружба», «Strong Men Games», «Танцювальний батл», «Фотоквест» та ін. Організують конкурси патріотичного спрямування: «Моя Україна», «Українські вечорниці», «Слава нації», патріотичний флешмоб фарбами «Холлі», зустрічі з бійцями АТО/ООС (виготовлення подарунків та написання листів для воїнів)²⁸.

Розвиток фізичної активності молоді є одним з основних завдань ЛОК «Дружба». Саме тому тут проводять спортивні змагання та конкурси, у яких вихованці з радістю беруть участь і викладаються на максимум. Таким є конкурс «Веселі старти». Його суть у тому, що учасники діляться на команди виконують завдання різного типу, проходять естафети. Також серед дітей чималу популярність має конкурс «Спортивний уїкенд», де потрібно застосовувати не тільки фізичну підготовку, а й уміння критично та креативно мислити, тобто застосовувати навички 4К. У ЛОК «Дружба» не забувають і про екскурсії. Проводять різноманітні заходи, спрямовані на оздоровлення молодого покоління; зокрема керівники табору організують поїздки до аквапарку м. Івано-Франківськ, зоопарку «Лімпопо» смт Меденичі Трускавецького району, дельфінарію «Оскар» м. Трускавець Львівської області, на Скелі Довбуша с. Бубнище Калуського району, Центру Спадщини Вигодської вузькоколійки смт Вигода Калуського району, а в зимовий сезон організують поїздки на Калуську льодову арену²⁹.

Ще один дитячий табір «Лімниця» розташований у с. Вістова Калуського району (директор закладу – Сергій Бандура). У таборі функціонує два корпуси, у кімнатах проживають по двоє-трьох осіб. Щодня організують три-чотири масові заходи для активізації мотиваційної діяльності вихованців. Проводять майстер-класи з хореографії, квілінгу, різноманітних фізичних тренувань, оригамі, веселі

²⁷ Ткачук В. Сім'я нафтохіміка стала призером всеукраїнського фестивалю // Нафтохімік – Калуш. 26 вересня 2019 р. URL : <http://www.knh.com.ua/uk/sim-ya-naftohimika-stala-pryzerom-vseukrayinskogo-festyvalyu/>

²⁸ Офіційний веб-сайт ЛОК «Дружба». URL : <http://druzba.com.ua/info/>

²⁹ Офіційний веб-сайт ЛОК «Дружба». URL : <http://druzba.com.ua/info/>

ігри, спартакиади, малі Олімпійські ігри. Заохоченням для участі є призи: грамоти, медалі й подарунки. Поширена популяризація гуртків та участь у спортивних іграх. До р. Лімниця зовсім недалеко, 300 метрів, тому, коли надворі приємна погода, вихованці проводять активний відпочинок біля цієї мальовничої річки. Ввечері також є різні можливості провести власне дозвілля. Вихователі організують конкурси краси, пісенні вечірки, зібрання біля ватри. Також у таборі популяризують екскурсії до *Скель Довбуша*, Галицького національного парку, Івано-Франківського аквапарку³⁰.

Санаторій ПП «*Станіслав*» – дитячий заклад санітарного типу «*Перлина Карпат*» розташований у с. Витвиця Калуського району. Його територія знаходиться у підніжжі Карпат у лісовому масиві, що забезпечує для вихованців цілющий вплив на їхнє здоров'я. Неподалік протікає р. Свіча. Такі пейзажі біля закладу створюють сприятливий мікроклімат для відновлення і зміцнення здоров'я людини. Основна родзинка і найкращий лікувальний чинник – Моршинське родовище лікувальних розсолів, яке не має зайвих компонентів чи шкідливих властивостей. На території дитячого закладу функціонує спортивний комплекс, де представлені різні види спорту: волейбол, гандбол, теніс, більярд, заняття на брусах. Щоб забезпечити кожній дитині заняття «до душі», присутній такий інвентар: м'ячі, ракетки, скакалки, різного виду тренажери, спортивні кільця та інші. На випадок несприятливої погоди біля санаторію розміщені павільйони та бесідки, де можна відпочити. Для розвитку фізичної активності й культурного розвитку організують екскурсії колоритними місцями Прикарпаття, відпочинкові вечори, конкурси, концерти. Санаторій має в наявності туристичне спорядження, тому проводить серед школярів туристсько-спортивну роботу. Поширена в цьому закладі діяльність гуртків різного спрямування: краєзнавчий, «*Пізнайко*», «*Ритм*», «*Хто швидше*», футбольний, «*Юний художник*»³¹.

Вихователі й педагоги є висококваліфікованими, тому чітко налагоджують виховний та оздоровчий процес, організують свою роботу відповідно до рівня розвитку дітей, налаштовують з вихованцями дружні взаємовідносини. Саме педагогічний колектив відіграє важливу роль у процесі комунікації, згуртування, залучення молодого покоління до різних конкурсів, занять у гуртках, змаганнях. Поширення спорту розпочинають з найменшої, але найважливішої ланки – ранкової фізкультхвилинки з музичним супроводом³².

23 грудня 2006 р. міська рада ухвалила рішення про створення міського центру фізичного здоров'я населення м. Калущ. Уже з перших місяців директор організації «*Спорт для всіх місто Калущ*» Олег Нижник розпочав активну роботу з залучення молодого покоління до занять фізичною культурою. З кожним роком ця організація розростається і станом на 2020 р. спортивні змагання проводять майже в кожному дворіку міста. За її сприяння для дітей закладів загальної середньої освіти й закладів позашкільної освіти м. Калущ і Калуського району організуються різноманітні спортивно-розважальні заходи. Пріоритет їхньої діяльності – формування бажання до спортивних занять. Починаючи з 2007 р., «*Спорт для всіх*» влаштовує Олімпійське літо, де присутні різні естафети, змагання, конкурси. Туристську діяльність розвивають з 2012 р. коли започатковано конкурс «*Краще гір можуть бути тільки гори*». В рамках цього конкурсу було організовано сходження

³⁰ Федоляк І. 10 найкращих дитячих таборів на Прикарпатті // Галицький Кореспондент. 2016. 24 квіт.

³¹ Офіційний веб-сайт ПП «Станіслав» дитячий заклад санітарного типу «Перлина Карпат». URL : <http://perlyna-karpat.if.ua/dityam/informatsiya/>

³² Там само.

на г. Грофа. До участі були залучені як діти, так і дорослі. «Спорт для всіх» та «Мандри» організовують для всіх бажаючих одноденні екскурсії карпатськими стежками та сходження на вершини Карпат. Батьки беруть у такі прогулянки дітей, для яких це чудова пропаганда здорового способу життя.

Отже, на Калушині та безпосередньо в місті Калуші діють заклади позашкільної освіти й літні позашкільні табори, які забезпечують школярам різноманітний відпочинок і усебічний розвиток активної особистості. Оригінальні й змістовні змагання та естафети формують у дітей бажання до фізичних вправ. Різноманітні спортивно-масові заходи, організовані закладами позашкільної освіти, спортивними гуртками, дитячими позашкільними таборами, набувають нового витку розвитку, є своєрідним маркером для популяризації спортивного туризму в Калузькому районі серед молодого покоління краю.

This article reveals the content and defines the role of summer out-of-school camps and out-of-school educational institutions operating in Kalush. The urgency of the topic lies in the rapid promotion of sports and tourism activities and the involvement of the younger generation. An in-depth study of the development and dissemination of an active and healthy lifestyle among the youth of Kalush was conducted.

Key words: out-of-school education institution, summer out-of-school camp, sports tourism, youth health, healthy lifestyle, Kalush.

АВТОРИ

Атаманиук Олег – студент I курсу приватного навчального закладу *Westminster School* (Коннетикут, Сполучені Штати Америки). Наукові інтереси: тенденції економічного розвитку держав Азійсько-Тихоокеанського регіону, співіснування капіталістичної та соціалістичної систем у межах однієї держави, взаємовідносини Гонконга з Китайською Народною Республікою на сучасному етапі.

Гебура Богдан – студент IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає образ половців у літописанні, історію Руського воєводства XV–XVIII ст.

Гресько Андрій – магістрант II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси – історія Погонського монастиря, локальна історія, історія Церкви, історична мемуаристика (військова, мандрівна, експедиційна), українська та світова мілітаристика.

Демків Марія – магістрантка I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує біографію британської королеви Єлизавети II.

Єнджеєвська Клавдія – студентка IV курсу історичного виділу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових зацікавлень – історія Хозарського каганату, ранньосередньовічних країн Центральної Європи, зокрема Русі і Чехії.

Миколайчук Олег – магістрант I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – етнотуризм, історія розвитку туризму на Гуцульщині.

Парцей Василина – магістрантка I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Займається вивченням складових туристсько-краєзнавчої роботи закладів загальної середньої освіти та закладів позашкільної освіти.

Сінітович Наталія – магістрантка I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує весільну обрядовість Галицької Гуцульщини (на прикладі Верховинського району Івано-Франківської області) другої половини XX ст.

Третьякова Ольга – магістрантка I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – діяльність ОУН і УПА на Прикарпатті, репресивна політика комуністичного режиму проти українського населення, військові поховання часів Першої світової війни.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
STUDIA MEDIAEVALIA	
<i>Єнджеєвська Клавдія (Краків, Польща). Вплив Хозарського каганату на ранню історію Русі</i>	4
<i>Гебура Богдан (Івано-Франківськ, Україна). Половці (народи Гога і Магога) в есхатологічних уявленнях на Русі XI–XII ст.</i>	9
СТОРІНКИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	
<i>Демків Марія (Івано-Франківськ, Україна). Успадкування британського престолу та коронація Єлизавети II</i>	13
<i>Атаманюк Олег (Сімсбері, Сполучені Штати Америки). Гонконг у геополітичному просторі Азійсько-Тихоокеанського регіону: реалії та перспективи автономії у складі Китайської Народної Республіки</i>	20
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XX СТОЛІТТЯ	
<i>Третьякова Ольга (Івано-Франківськ, Україна). Вплив агентурної роботи карально-репресивного апарату на становище підпілля Богородчанщини та використання спецзасобів проти ОУН і УПА</i>	25
<i>Гресько Андрій (Івано-Франківськ, Україна). Погонський монастир у 90-х рр. XX ст.: відродження паломницького осередку</i>	31
ЕТНОЛОГІЯ, ТУРИЗМ, ОСВІТА ПРИКАРПАТТЯ	
<i>Сінітович Наталія (Івано-Франківськ, Україна). Передвесільний цикл звичаїв та обрядів на Верховинщині у другій половині XX ст.</i>	38
<i>Миколайчук Олег (Івано-Франківськ, Україна). Туристична діяльність на Галицькій Гуцульщині у радянський час</i>	49
<i>Парцей Васирина (Івано-Франківськ, Україна). Заклади позашкільної освіти і літні позашкільні табори на Калушині та їхня роль у навчально-виховній роботі з учнівською молоддю</i>	58
АВТОРИ	67
ЗМІСТ	69

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Факультет історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (місто Івано-Франківськ) приймає статті до 14-го випуску наукового журналу «*Студентські історичні зошити*», проблематика якого охоплюватиме актуальні питання історії та етнології.

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виокремлення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в окресленому напрямі.

Матеріали потрібно надіслати до **31 травня 2022 р.** за адресами: myrkomyrko79@gmail.com (головний редактор – **Мирослав Волощук**) та ostap.kardash@gmail.com (аспірант Факультету історії, політології і міжнародних відносин, відповідальний секретар – **Остап Кардаш**) з одним видруківаним примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм, верхнє, нижнє та праве – 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 12) обсягом 8–10 сторінок. Мова публікації – українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком їхньої появи, згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт – монографія російського вченого А. Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що самé поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалось не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси. Санкт-Петербург : Алетей, 2002. С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**

*Факультет історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони: +30506651069, +30981204650

**З повагою
редакційна рада**

Наукове видання

**Студентські історичні зошити
2021. Вип. 13.**

Збірник студентських наукових праць

Літературне редагування
і верстка
Обкладинка

*М. М. Волощук, Г. Ю. Пославська
В. В. Сухоручко*